

Установа адукацыі “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”

Факультэт філалагічны

Кафедра беларускай мовы

УЗГОДНЕНА

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

Дэкан факультэта

 А.М.Воінава

 А.М.Палуян

19.04. 2023 г.

19.04. 2023 г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

ФАНЕТЫКА, ФАНАЛОГІЯ, АРФАЭПІЯ, ГРАФІКА, АРФАГРАФІЯ

для спецыяльнасці 1-02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Замежная мова
(англійская)

Складальнік: Ермакова А.М.

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Навукова-метадычным савета ўніверсітэта 24.05. 2023г.,
пратакол № 9

Электронны вучэбна-метадычны комплекс па дысцыпліне “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія”/Аўтар-складальнік А.М. Ермакова.
– Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2023. – с. 106

Рэцэнзенты:

кафедра беларускай мовы і літаратуры УА “Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт”;

Л.В. Паплаўная, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дацэнт кафедры замежных моў УА “Гомельскі дзяржаўны медыцынскі ўніверсітэт”.

© Аўтар-складальнік Ермакова А.М., 2023.

© ГДУ імя Ф. Скарыны, 2023.

ЗМЕСТ

<u>Тлумачальная запіска</u>	с.3
<u>Тэматычны план</u>	с. 7
<u>Змест дысцыпліны</u>	с. 9
<u>ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ</u>	с. 14
Тэма 1 Уводзіны ў курс “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія”	с. 14
Тэма 2. Фанетыка	с. 16
1. Фанетычнае члянэнне моўнай плыні	с. 16
2. Гукі беларускай мовы, прынцыпы іх класіфікацыі	с. 20
3. Склад як адзінка фанетыкі	с. 26
4. Націск і інтанацыя як суперсегментныя адзінкі фанетыкі	с. 26
5. Законы сінтагматыкі і фанетычныя з’явы беларускай мовы	с. 26
Тэма 3. Фаналогія	с. 27
1. Фаналагічны аспект фанетыкі	с. 27
2. Фанемная ідэнтыфікацыя	с. 31
3. Фаналагічная сістэма беларускай мовы	с. 35
4. Фанематычная транскрыпцыя	с. 47
Тэма 4 Арфаэпія	с. 50
1 Арфаэпія, яе прадмет і задачы	с. 50
2. Арфаэпічная норма і культура маўлення	с. 50
Тэма 5 Графіка	с. 50
1. Графіка, яе прадмет і задачы	с. 50
2. Суадносіны паміж гукамі і літарамі	с. 51
Тэма 6 Арфаграфія	с. 51
1. Арфаграфія, яе прадмет і задачы	с. 51
2. Правілы правапісу	с. 51
<u>Літаратура</u>	с. 52
<u>ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ</u>	с. 53
Тэматыка практычных заняткаў	с. 53
<u>Матэрыялы для практычных заняткаў</u>	с. 53
<u>Тэставыя заданні</u>	с. 56

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Курс “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія” займае важнае месца ў сістэме лінгвістычных дысцыплін для студэнтаў 1 курса спецыяльнасці 1-02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская). Неабходнасць вывучэння дадзенага курса прадугледжана стандартам і вучэбным планам падрыхтоўкі спецыялістаў-філолагаў. Засваенне гэтага курса мае на мэце даць студэнтам грунтоўныя веды аб разнастайных моўных з’явах у галіне фанетыкі, фаналогіі, арфаэпіі, графікі, арфаграфіі, выпрацаваць у іх навуковыя погляды на сістэму сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

У адпаведнасці з вучэбным планам установы вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці А 02-01-21 / УП ад 10.07.2021 і вучэбнай праграмай на аснове лекцыйных і практычных заняткаў распрацаваны электронны вучэбна-метадычны комплекс “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія”.

Неабходнасць вывучэння дысцыпліны модуля дзяржаўнага кампанента “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія” тлумачыцца тым, што курс з’яўляецца важным звяном у ланцужку агульнафілалагічнай адукацыі студэнтаў, спрыяе вырашэнню задачы гісторыка-культурнага асваення нацыянальнай спадчыны беларускага народа шляхам вывучэння яго мовы, выступае адной з умоў фарміравання прафесійнай лінгвістычнай кампетэнцыі будучых настаўнікаў-філолагаў, а таксама работнікаў асветы, культуры, друку, навукова-даследчых устаноў.

Вывучэнне курса надзвычай актуальнае, бо ён з’яўляецца базавым пры падрыхтоўцы спецыялістаў-філолагаў. Курс арыентуе выкладчыка на вытлумачэнне з’яў беларускай мовы ў іх структурна-семантычным і функцыянальна-камунікатыўным аспектах, на выяўленне адметных спецыфічных заканамернасцей, якія праяўляюцца на розных узроўнях беларускай мовы, на ўсебаковае апісанне беларускай мовы як жывой і рухомай з’явы, дапамагае зразумець яе дынаміку і асноўныя тэндэнцыі развіцця.

Метадалагічная база курса “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія” мае на мэце правільную і навукова абгрунтаваную прэзентацыю звестак тэарэтычнага характару, скарэктываваную з улікам ідыятычнага нацыянальнага кампанента беларускай мовы, характару і форм яе сувязей з іншымі мовамі, найперш роднаснымі.

Мэтай дысцыпліны з’яўляецца авалодванне студэнтамі сродкамі беларускай літаратурнай мовы, засваенне літаратурных норм.

Задачамі дысцыпліны з’яўляюцца:

- засваенне дастатковай колькасці тэарэтычных ведаў для ўсведамлення мовы як грамадскай з’явы, функцыянальнай семіятычнай сістэмы;
- фарміраванне ўяўленняў пра асноўныя лінгвістычныя паняцці;
- азнаямленне студэнтаў з сучасным станам лінгвістычнай навукі;

- фарміраванне навыкаў выкарыстання тэарэтычных ведаў для вырашэння канкрэтных лінгвістычных задач;
- авалодванне ўстойлівымі навыкамі самастойнай інтэрпрэтацыі моўных з’яў.

У выніку вывучэння курса “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія” студэнт павінен ведаць:

- змест асноўных лінгвістычных паняццяў;
- артыкуляцыйныя і акустычныя характарыстыкі гукаў, складовую і акцэнтную структуру слова, класіфікацыю фанем;
- беларускія арфаэпічныя нормы;
- прынцыпы беларускай графікі, сродкі беларускай графікі;
- прынцыпы беларускай арфаграфіі, арфаграфічную сістэму беларускай мовы.

Студэнты павінны ўмець:

- карыстацца лінгвістычнай тэрміналогіяй: дыферэнцыраваць асноўныя моўныя адзінкі;
- характарызаваць моўныя адзінкі з пункту іх семантыкі, структуры і функцыі;
- праводзіць фанетычны аналіз слова;
- самастойна працаваць з навукова-даведачнай і метадычнай літаратурай па мовазнаўстве

Студэнты павінны валодаць:

- нормаў вуснага і пісьмовага маўлення сучаснай беларускай літаратурнай мовы;
- паняццямі і тэрмінамі ў іх сістэмна-структурных сувязях;
- формамі і метадамі лінгвістычнага аналізу рознаўзроўневых моўных адзінак;
- маўленчай дзейнасцю ў сістэме стылёва-функцыянальных разнавіднасцей беларускай літаратурнай мовы;
- навыкамі выяўлення і аналізу моўных адзінак у тэкстах;
- навыкамі карыстання навуковай, даведачнай і метадычнай літаратурай па беларускім мовазнаўстве;
- сучаснымі тэхнічнымі сродкамі навучання, інфармацыйнымі і камп’ютарнымі тэхналогіямі ў працэсе самастойнага назапашвання ведаў па мове.

Засваенне курса павінна забяспечыць фарміраванне кампетэнцыі БПК-9 – аналізаваць моўныя факты з пункту гледжання іх зместу, формы і маўленчай інтэнцыі з улікам спецыфікі і заканамернасці функцыянавання адзінак розных моўных узроўняў (фанемнага, марфемнага, лексічнага).

Вывучэнне курса “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія” павінна адбывацца ў цеснай сувязі з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі. Выкарыстоўваючы прыныцы пераемнасці і ўзаемасувязі лінгвістычных дысцыплін, выкладчык павінен адбіраць тыя факты, якія ўсталяваліся ў навуцы аб мове, лічацца стрыжнёвымі для разумення іншых

пытанняў, з’яўляюцца важнымі для пашырэння агульнага моўнага дыяпазону студэнтаў.

Дысцыпліна “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія” вывучаецца студэнтамі 1 курса філалагічнага спецыяльнасці 1-02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская).

Вывучэнне дысцыпліны “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія” на дзённай форме атрымання адукацыі разлічана на 100 гадзін, з іх аўдыторных – 56 гадзін, з якіх: лекцыйных – 28 гадзін (24 гадзін, 4 гадзіны адводзяцца на КСР), практычных заняткаў – 28 гадзін. Форма справаздачы – залік у 1 семестры (колькасць заліковых адзінак – 3).

Дадзены электронны вучэбна-метадычны комплекс прадугледжвае авалоданне студэнтамі асаблівасцямі фанетычнай, фаналагічнай, арфаэпічнай, графічнай, арфаграфічнай сістэм сучаснай беларускай мовы, а таксама ўменне выкарыстоўваць веды на практыцы.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія” складаецца з тлумачальнай запіскі, тэматычнага плану, зместу вучэбнага матэрыялу, тэарэтычнага і практычнага раздзелаў, тэставых заданняў, спісу літаратуры.

Змест вучэбнага матэрыялу змяшчае асноўныя тэмы курса. Матэрыял падзяляецца на асобныя тэмы, у якіх, у сваю чаргу, вылучаюцца адпаведныя ім пытанні. Практычны раздзел складаецца з тэматыкі і матэрыялаў для практычных заняткаў, тэставых пытанняў, і такім чынам спрыяе замацаванню тэарэтычных ведаў. Спіс літаратуры змяшчае асноўныя навуковыя крыніцы вывучэння дысцыпліны.

ЭВМК “Фанетыка, фаналогія, арфаэпія, графіка, арфаграфія” дапаможа студэнту засвоіць змест асноўных лінгвістычных паняццяў; артыкуляцыйныя і акустычныя характарыстыкі гукаў, складовую і акцэнтную структуру слова, класіфікацыю фанем; беларускія арфаэпічныя нормы; прынцыпы беларускай графікі, сродкі беларускай графікі; прынцыпы беларускай арфаграфіі, арфаграфічную сістэму беларускай мовы.

ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

Нумар раздзела, тэмы	Назва раздзела, тэмы	Колькасць а	
		Лекцыі	Практычныя заняткі
1	2	3	4
1	Раздзел 1 Уводзіны ў курс “Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія”	2	2
1.1	Уводзіны ў курс “Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія” 1 Змест і задачы курса 2 Беларуская літаратурная мова як форма агульнанароднай мовы 3 Беларуская літаратурная мова і стылістычная дыферэнцыяцыя выкарыстання: суаднесенасць паняццяў мова і маўленне, літаратурная мова і ўзус.	2	2
2	Раздзел 2 Фанетыка	10	10
2.1	Фанетыка, яе прадмет і задачы 1 Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы 2 Аспекты вывучэння гукаў 3 сувязь фанетыкі з іншымі раздзеламі лінгвістыкі 4 Фанетычнае члянэнне моўнай плыні	2	2
2.2	Гукі беларускай мовы, прынцыпы іх класіфікацыі 1 Гук мовы 2 Аспекты вывучэння гукаў: артыкуляцыйны, акустычны, перцэптыўны, функцыянальны 3 Артыкуляцыйная класіфікацыя гукаў 4 Акустычная класіфікацыя гукаў	2	2
2.3	Склад як адзінка фанетыкі 1 Тэорыі склада: экспіраторная, санорная, тэорыя мускальнага напружання 2 Тыпы складоў: аднакампанентныя і шматкампанентныя, адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя 3 Структура беларускага склада 4 Тэарэтычныя асновы складападзелу		2
2.4	Націск і інтанацыя як суперсегментныя адзінкі фанетыкі 1 Акцэнтная структура слова	2	2

	2 Асаблівасці націску ў беларускай мове 3 Акцэнталагічныя нормы беларускай мовы 4 Асноўныя функцыі інтанацыі: камунікацыйная, вылучальная, арганізуючая, эмацыянальная		
2.5	Законы сінтагматыкі і фанетычныя з’явы беларускай мовы 1 Фанетыка тэксту 2 Асноўныя фанетычныя працэсы: асіміляцыя, дысіміляцыя, сцяжэнне, падаўжэнне, пратэза, эпентэза, дыярэза, акамадацыя 3 Пазіцыйныя і камбінаторныя чаргаванні як вынік фанетычных працэсаў 4 Гістарычныя чаргаванні галосных і зычных гукаў	2	2
3	Раздзел 3 Фаналогія	4	4
3.1	Фаналагічны аспект фанетыкі 1. З гісторыі ўзнікнення фаналогіі 2. Фаналагічныя школы 3. Фанема; дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем 4. Перцэптыўна і сігніфікатыўна моцныя і слабыя пазіцыі фанем	2	2
3.2	Фаналагічная сістэма беларускай мовы 1 Сістэма зычных фанем у беларускай мове 2 Сістэма галосных фанем у беларускай мове 3 Фанематычная транскрыпцыя	2	2
4	Раздзел 4 Арфаэпія	4	4
4.1	Арфаэпія, яе прадмет і задачы 1 Арфаэпія як рэалізацыя фанетычнай сістэмы 2 Вымаўленне націскных і ненаціскных галосных 3 Вымаўленне зычных у моцных і слабых пазіцыях 4 Вымаўленне гукаў у запазычаных словах	2	2
4.2	Арфаэпічная норма і культура маўлення 1 Адхіненні ад нормаў літаратурнага вымаўлення 2 Арфаэпічная сістэма беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму	2	2
5	Раздзел 5 Графіка	2	4
5.1	Графіка, яе прадмет і задачы 1 Звесткі з гісторыі станаўлення сучаснай беларускай графікі 2 Алфавіт як аснова графікі 3 Нялітарныя графічныя сродкі		2
5.2	Суадносіны паміж гукамі і літарамі 1. Літара як умоўны знак гука. 2. Патрабаванні да ідэальнай графічнай сістэмы. 3.Прынцыпы беларускай графікі (складовы і гукавы). 4. Адназначныя і двухзначныя літары.	2	2

6	Раздзел 6 Арфаграфія	4	4
6.1	Арфаграфія, яе прадмет і задачы 1 Прынцыпы беларускай арфаграфіі: фанетычны і фанематычны (марфалагічны) 2 Гісторыя развіцця і станаўлення беларускай арфаграфіі 3 Сучасны стан арфаграфіі, цяжкія пытанні	2	2
6.2	Правілы правапісу 1 Правілы правапісу, заснаваныя на фанетычным прынцыпе 2 Правілы правапісу, заснаваныя на фанематычным прынцыпе 3 Прынцыпы і правілы напісання слоў злітна, асобна і праз злучок 4 Ужыванне вялікай літары 5 Напісанне абрэвіятур і ўмоўных скарачэнняў 6 Правілы пераносу	2	2
	Усяго за 1 семестр	24	28

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

РАЗДЗЕЛ 1 УВОДЗІНЫ Ў КУРС “ФАНЕТЫКА. ФАНАЛОГІЯ. АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА. АРФАГРАФІЯ”

Тэма 1.1 Змест і задачы курса

Беларуская мова як найважнейшы элемент нацыянальнай культуры, духоўны скарб нацыі. Мова як аснова нацыянальнай ідэнтыфікацыі. Беларуская мова праз яе дачыненне да чалавека, нацыі, грамадства.

Паняцце сучасная беларуская мова. Функцыі мовы. Мова і карціна свету. Мова як сродак камунікацыі і інструмент пазнання рэчаіснасці.

Сацыяльна-функцыянальная дыферэнцыяцыя беларускай нацыянальнай мовы. Літаратурная мова. Тэрытарыяльныя дыялекты. Сацыялекты. Мова горада. Характар узаемаадносін паміж рознымі адгалінаваннямі нацыянальнай мовы.

Тэма 1.2 Беларуская літаратурная мова

Літаратурная мова як форма агульнанароднай мовы. Наддыялектнасць, унармаванасць, вусная і пісьмовая формы ўжывання, жанравая разнастайнасць, сістэмная устойлівасць і маўленчая зменлівасць. Літаратурныя нормы, іх тыпы і характарыстыка. Кадыфікацыя літаратурнай нормы ў граматыках, даведніках і слоўніках. Тэндэнцыя да набліжэння норм літаратурна-пісьмовай мовы да норм размоўнай мовы.

Тэма 1.3 Беларуская літаратурная мова і стылістычная дыферэнцыяцыя яе выкарыстання

Суаднесенасць паняццяў мова і маўленне. Літаратурная мова і ўзус. Мова як функцыянальная сістэма. Стылістычная прыналежнасць маўлення. Сістэма функцыянальных стыляў і падстыляў літаратурнай мовы. Пісьмовая і вусная рэалізацыя стыляў.

РАЗДЗЕЛ 2 ФАНЕТЫКА

Тэма 2.1 Фанетыка, яе прадмет і задачы

Роля гукавога боку мовы ў працэсе камунікацыі. Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы. Прадмет фанетыкі. Аспекты вывучэння гукаў. Агульная і прыватная фанетыка, апісальная і гістарычная фанетыка. Сувязь фанетыкі з іншымі раздзеламі мовазнаўства.

Тэма 2.2 Фанетычнае члянэнне моўнай плыні

Паняцце аб фанетычным члянэнні моўнай плыні. Зыходныя прынцыпы арганізацыі і члянэння адзінак мовы і маўлення. Сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны ў фанетыцы. Сегментныя і суперсегментныя адзінкі фанетыкі. Асноўныя фанетычныя адзінкі: гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, фраза; націск, інтанацыя.

Тэма 2.3 Гукі беларускай мовы, прынцыпы іх класіфікацыі

Гук мовы. Аспекты вывучэння гукаў: артыкуляцыйны, акустычны, перцэптыўны, функцыянальны.

Артыкуляцыйны аспект вывучэння гукаў. Будова маўленчага апарату; актыўныя і пасіўныя органы маўлення. Асноўныя фазы артыкуляцыі. Прынцыпы класіфікацыі гукаў. Зычныя і галосныя гукі. Артыкуляцыйная класіфікацыя зычных гукаў. Падзел на групы паводле ўдзелу голасу і шуму, месца і спосабу ўтварэння, адсутнасці ці наяўнасці дадатковай артыкуляцыі. Санорныя і шумныя, звонкія і глухія. Губныя (губна-губныя і губна-зубныя) і язычныя: пярэднеязычныя (зубныя і пярэднепаднябенныя), сярэднеязычныя (сярэднепаднябенныя) і заднеязычныя (заднепаднябенныя). Змычныя (выбухныя), шчылінныя (фрыкатыўныя), змычна-шчылінныя (афрыкаты), змычна-праходныя. Цвёрдыя (парныя і няпарныя) і мяккія (парныя і няпарныя) зычныя.

Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных гукаў. Галосныя лабіялізаваныя і нелабіялізаваныя. Галосныя верхняга, сярэдняга і ніжняга пад'ёму. Галосныя пярэдняга, сярэдняга і задняга рада.

Адметнасць артыкуляцыйнай базы беларускай мовы (агульная ненапружанасць органаў маўлення, высокі пад'ём языка, схільнасць да моцнай палаталізацыі адных гукаў і вялярызацыі другіх).

Акустычная класіфікацыя гукаў. Акустычныя прыметы гукаў. Асноўныя класы гукаў паводле акустычных прымет.

Тэма 2.4 Склад як адзінка фанетыкі

Склад як фанетычная адзінка. Тэорыі склада: экспіраторная, санорная, тэорыя мускульнага напружання. Тыпы складоў: аднакампанентныя і шматкампанентныя, адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя. Структура беларускага слада: тэндэнцыя да адкрытага і прыкрытага склада. Тэарэтычныя асновы складападзелу.

Тэма 2.5 Націск і інтанацыя як суперсегментныя адзінкі фанетыкі

Прасадычныя фанетычныя адзінкі, іх роля ў арганізацыі моўнай плыні. Акцэнтная структура слова. Сродкі суперсегментнай арганізацыі слова. Тыпы націску. Асаблівасці націску ў беларускай мове. Рознамесцавасць, рухомасць слоўнага націску. Асноўны і пабочны націск у складаных словах. Праклітыкі і энклітыкі. Функцыі слоўнага, тактавага, фразавога і лагічнага націску. Акцэнталагічныя нормы беларускай мовы.

Акустычная характарыстыка інтанацыі. Фразаўтваральны патэнцыял інтанацыі. Асноўныя функцыі інтанацыі: камунікацыйная, вылучальная, арганізуючая, эмацыянальная. Асноўныя камунікатыўныя тыпы выказвання: апавядальны, пытальны, пабуджальны.

Тэма 2.6 Законы сінтагматыкі і фанетычныя з'явы беларускай мовы

Фанетыка тэксту. Змены гукаў у моўнай плыні. Паняцце сінтагматыкі і парадыгматыкі на фанетычным узроўні. Дыхранічныя і сінхранічныя фанетычныя законы. Асноўныя фанетычныя працэсы: асіміляцыя, дысіміляцыя, сцяжэнне, падаўжэнне, пратэза, эпентэза, дыярэза, акамадацыя, рэдукцыя, гаплалогія.

Пазіцыйныя і камбінаторныя чаргаванні як вынік фанетычных працэсаў. Чаргаванні звонкіх і глухіх, цвёрдых і мяккіх, свісцячых і шыпячых, выбухных і афрыкат. Чаргаванні галосных у націскных і ненаціскных складах. Гістарычныя чаргаванні галосных і зычных гукаў.

Фанетычная транскрыпцыя. Сістэма транскрыпцыйных знакаў.

РАЗДЗЕЛ 3 ФАНАЛОГІЯ

Тэма 3.1 Фаналогія

Фаналагічны аспект фанетыкі. Фанетычная і фаналагічная сістэмы сучаснай беларускай мовы.

З гісторыі ўзнікнення фаналогіі. Фаналагічныя школы (Маскоўская, Ленінградская, Пражская).

Фанема. Дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем. Сігніфікатыўна і перцэптыўна моцныя і слабыя пазіцыі фанем. Фанемны рад. Алафон, варыянт і варыяцыя фанемы. Гіперфанема. Нейтралізацыя фанемных проціпастаўленняў.

Тэма 3.2 Фаналагічная сістэма беларускай мовы

Адметнасць фаналагічнай сістэмы беларускай мовы як мовы кансанантнага тыпу.

Сістэма зычных фанем у беларускай мове. Карэляцыя фанем па глухасці-звонкасці. Няпарныя фанемы па глухасці-звонкасці. Карэляцыя цвёрдых-мяккіх фанем. Няпарныя цвёрдыя (зацвярдзелыя) фанемы. Карэляцыя свісцячых-шыпячых фанем. Карэляцыя выбухных-афрыкат. Фаналагічны статус фанемы *j*. Фаналагічны статус падоўжаных зычных.

Сістэма галосных фанем у беларускай мове. Фаналагічна істотныя прыметы галосных фанем. Гукавыя рэалізацыі галосных фанем у моцных і слабых пазіцыях. Формула акання.

Паняцце аб фаналагічнай падсістэме запазычаных і рэдкаўжывальных слоў.

Фанематычная транскрыпцыя. Сістэма знакаў фанематычнай транскрыпцыі.

Прынцыпы фанематычнай транскрыпцыі.

РАЗДЗЕЛ 4 АРФАЭПІЯ

Тэма 4.1 Арфаэпія, яе прадмет і задачы

Арфаэпія як рэалізацыя фанетычнай сістэмы. Прадмет і задачы арфаэпіі. Практычнае значэнне арфаэпіі.

Паняцце арфаэпічнай нормы. Асноўныя нормы сучаснага беларускага вымаўлення. Вымаўленне націскных і ненаціскных галосных. Вымаўленне зычных у моцных і слабых пазіцыях. Правілы вымаўлення гукаў на стыку слоў. Вымаўленне гукаў у запазычаных словах.

Тэма 4.2 Арфаэпічная норма і культура маўлення

Адхіленні ад нормаў літаратурнага вымаўлення. Прычыны адхіленняў ад арфаэпічных нормаў. Уплыў дыялектнай мовы. Асаблівасці вымаўлення запазычаных слоў. Арфаэпічная сістэма беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.

РАЗДЗЕЛ 5 ГРАФІКА

Тэма 5.1 Графіка, яе прадмет і задачы

Прадмет і задачы графікі. Звесткі з гісторыі станаўлення сучаснай беларускай графікі. Графічная сістэма сучаснай беларускай мовы. Алфавіт як аснова графікі. Нялітарныя графічныя сродкі.

Тэма 5.2 Суадносіны паміж гукамі і літарамі

Літара як умоўны знак гука. Патрабаванні да ідэальнай графічнай сістэмы. Прынцыпы беларускай графікі (складовы і гукавы). Адназначныя і двухзначныя літары.

РАЗДЗЕЛ 6 АРФАГРАФІЯ

Тэма 6.1 Арфаграфія, яе прадмет і задачы

Прадмет і задачы арфаграфіі. Сувязь з іншымі раздзеламі мовазнаўства. Арфаграма і апорнае напісанне. Прынцыпы беларускай арфаграфіі: фанетычны і фанематычны (марфалагічны). Традыцыйнае і дыферэнцыйнае напісанне.

Гісторыя развіцця і станаўлення беларускай арфаграфіі. Тэндэнцыі развіцця арфаграфічнай нормы на сучасным этапе. Сучасны стан арфаграфіі, цяжкія пытанні.

Асноўныя арфаграфічныя даведнікі.

Тэма 6.2 Правілы правапісу

Правілы правапісу, заснаваныя на фанетычным прынцыпе. Правілы правапісу, заснаваныя на фанематычным прынцыпе.

Прынцыпы і правілы напісання слоў злітна, асобна і праз злучок.

Ужыванне вялікай літары.

Напісанне абрэвіятур і ўмоўных скарачэнняў. Правілы пераносу.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэма 1 УВОДЗІНЫ Ё КУРС “ФАНЕТЫКА. ФАНАЛОГІЯ. АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА. АРФАГРАФІЯ”

Змест і задачы курса

1. Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы
2. Аспекты вывучэння гукаў
3. Сувязь фанетыкі з іншымі раздзеламі лінгвістыкі

Сувязь людзей з дапамогай мовы прадугледжвае наяўнасць асобы, якая хоча нешта паведаміць, і асобы якой паведамляюць. Сам акт сувязі можна разглядаць як перадачу інфармацыі. Яна павінна праходзіць праз пэўныя этапы апрацоўкі ў галаве гаворачага, затым павінна быць перададзена праз акаляючае асяроддзе і прайсці апрацоўку ў галаве слухача, каб ён мог зразумець і апрацаваць яе. Метады і стадыі апрацоўкі, якія адбываюцца ў мазгу чалавека пакуль што вывучаны яшчэ мала. Тым не менш сучасны ўзровень лінгвістычных ведаў дазваляе намяціць асноўныя этапы моўнай камунікацыі. Гаворачая асоба мае намер перадаць слухачу пэўны сэнс. Для таго, каб яго можна было перадаць, неабходна паслядоўна арганізаваць элементы сэнсу на аснове правіл граматыкі. Выказванне кадзіруецца ў фанемныя сімвалы. Для таго, каб рэалізаваць закадзіраванае паведамленне, неабходна падаць пэўныя нервовыя каманды да органаў мовы. У выніку работы апошніх утвараецца гукавая хваля, якая праз паветранае асяроддзе дасягае вуха слухача.

Прыемнікам гукавой хвалі з’яўляецца вуха слухача. У ім ваганні паветра пры дапамозе сярэдняга вуха пераўтвараюцца ў нервовыя імпульсы, а на больш высокім узроўні ў фанемны код. Пры нармальных умовах камунікацыі фанемныя коды гаворачага і слухача супадаюць. Далей ідзе граматычны аналіз пачутага, у выніку якога слухач разумее сэнс, што перадае гаворачы.

Сэнс – граматыка – кадзіраванне (фанемны код) – нервовыя каманды – артыкуляцыя – гукавыя хвалі – прыемнік гукавых хваль – нервовыя імпульсы – дэкадзіраванне (фанемны код) – граматычны аналіз – сэнс.

Пры аналізе цыкла моўнай камунікацыі звяртае на сябе ўвагу тое, што мэтай яе з’яўляецца сэнс. Усе астатняе толькі сродак. Таму пры слуханні ў нармальных умовах гукавая форма застаецца не заўважанай да таго часу, пакуль яна не будзе парушана.

У цыкле моўнай камунікацыі даступнымі для сучаснага даследчыка застаюцца толькі артыкуляцыя і гукавая хваля.

Фанетыка як навука аб гукавым ладзе мовы

Фанетыка (ад грэч. -- гукавы) – раздзел мовазнаўства, які вывучае гукавыя сродкі мовы. Фанетыка даследуе гукавы склад вуснай мовы, націск, склад, інтанацыю, змены гукаў у моўнай плыні. Тэрмінам фанетыка называюць і сам гукавы лад мовы.

Аб'ектам фанетыкі з'яўляюцца адзінкі (гукі), прырода якіх матэрыяльная, таму фанетыка даследуе не толькі функцыю моўных адзінак, але і іх матэрыяльны бок. Работу органаў моўнага апарата, артыкуляцыйныя і акустычныя характарыстыкі гукаў, асаблівасці ўспрымання іх носьбітамі мовы.

Фанетычнае вывучэнне гукавых сродкаў прадугледжвае выяўленне асноўных адзінак, апісанне іх фанетычных уласцівасцей і правіл ужывання ў мове.

Фанетычныя адзінкі -- гук, склад, фанетычнае слова, сінтагма, фраза; націск, інтанацыя.

Задача фанетыкі ў вывучэнні моўнага апарату і гукаўтварэння, будовы моўнага акустычнага сігнала, успрымання моўнага сігнала. Усе гэта дае магчымасць высветліць, як гукі мовы выконваюць сацыяльную функцыю носьбітаў інфармацыі ў камунікатыўным працэсе.

Пры даследаванні ўвогуле гукаў чалавечага голасу, незалежна ад таго, да якой мовы ён адносіцца, вылучаецца **агульная фанетыка**. Яе мэтай з'яўляецца апісанне ўсіх акустыка-артыкуляцыйных параметраў гукаў, народжаных чалавечым маўленнем. **Прыватная фанетыка** вывучае гукі маўлення, якія належаць да канкрэтнай мовы, г.зн. **фанетыка беларускай мовы** належыць да прыватнай фанетыкі. Размяжоўваюць таксама **сінхранічную** і **дыяхранічную** фанетыку, якія вывучаюць адпаведна гукі чалавечага голасу ў пэўны час і ў гісторыі (у развіцці). У сінхранічнай фанетыцы вывучаюцца уласцівасці гукаў, а ў дыяхранічнай – тая змены, якія адбыліся з гукамі за пэўны гістарычны час.

Супастаўляльная фанетыка даследуе гукі адной канкрэтнай мовы ў параўнанні з гукамі другой, часцей роднаснай. Вылучаныя фанетычныя асаблівасці розных моў спрыяюць устанаўленню спецыфікі кожнай мовы.

Паколькі гукавыя адзінкі – з'ява акустыка-фізіялагічная, то пры іх вывучэнні фанетыка карыстаецца метадамі, якія прымяняюцца ў акустыцы і фізіялогіі. Як і гэтыя навукі, сучасная фанетыка выкарыстоўвае спецыяльныя тэхнічныя сродкі і разнастайныя прыемы інструментальнага назірання, якія прынята называць эксперыментальна-фанетычнымі метадамі вывучэння. Да іх адносяцца: палатаграфія – фіксацыя месца кантакту языка з паднябеннем, кінафотадымка рухаў губ, рэнгенадымка маўленчага апарата ў час артыкуляцыі, асцылаграфія, якая дазваляе вызначыць працягласць, частату, інтэнсіўнасць гука, спектраграфія, якая дае агульны акустычны малюнак гука.

Навуковым цэнтрам эксперыментальна-фанетычнага даследавання гукаў беларускай мовы з'яўляецца Аддзел эксперыментальнай фанетыкі Інстытута мовазнаўства імя Я.Коласа АН Беларусі. Фанетычны бок беларускай мовы вывучаецца таксама ў фанетычнай лабараторыі на кафедры эксперыментальнай фанетыкі Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта.

Аспекты вывучэння гукаў

Гукі мовы – гэта самыя кароткія гукавыя адзінкі, на якія падзяляюцца словы. З фізічнага пункту погляду гукі маўлення з'яўляюцца гукавымі хвалямі, як і ўсе астатнія гукі. Асаблівасць гукаў маўлення ў тым, што яны і іх спалучэнні ўтвараюць гукавы бок слова і праз яго удзельнічаюць у перадачы сэнсу.

Гукі мовы, якія мы ўтвараем і ўспрымаем вывучаюцца з розных бакоў, у адпаведнасці з чым фанетыка падраздзяляецца на шэраг паддысцыплін:

1. **Функцыянальную** фанетыку, або фаналогію. Фаналогія вивучае гукавую матэрыю ў функцыянальным аспекце. Яна спрабуе адказаць на пытанні, як гукі мовы выкарыстоўваюцца ў працэсе зносінаў? Якую функцыю пры гэтым выконваюць? І як выконваюць?
2. **Артыкуляторную** (або артыкуляцыйную) фанетыку, якая асвятляе пытанні ўтварэння гукаў мовы. Яна адказвае на пытанне, якія органы маўлення і якім чынам удзельнічаюць ва ўтварэнні гукаў мовы.
3. **Акустычную** фанетыку, якая даследуе фізічную прыроду гукаў. Адказвае на пытанне, як арганізавана моўная хваля ў якасці матэрыяльнага пераносчыка інфармацыі.
4. **Перцэптыўную** фанетыку, што вивучае гукі з пункту погляду ўспрымання іх носбітамі мовы. Гук ёсць фізічнае паняцце, аб'ектыўнае. Гук ёсць і вынік успрымання фізічнай з'явы, суб'ектыўнае паняцце. Першае і другое не з'яўляюцца тоесам.

Усе чатыры аспекты вивучэння гукавой матэрыі цесна звязаны паміж сабой і ўзаемна абумоўлены. Можна паказаць, што артыкуляцыя гукаў, іх акустыка, успрыманне і функцыянаванне адносяцца да розных галін ведаў (фізіялогіі, фізікі, псіхалогіі, лінгвістыкі). На самай справе ўсе названыя аспекты вивучэння гукаў цесна звязаны паміж сабой. Аб'ядноўвае іх тое, што фанетыка вивучае артыкуляцыю, акустыку, успрыманне не абстрактна, а як неабходную аснову выяўлення лінгвістычнай значнасці гукаў, іх ролі ў моўнай плыні. Гэта азначае. Што і рухі органаў мовы, і ўзнікшыя ў выніку іх дзеяння вагальныя рухі паветра, і іх пераапрацоўка ў нервовай сістэме носбіта мовы цікавяць фанетыку толькі з пункту погляду фарміравання гукаў мовы і іх выкарыстання для перадачы інфармацыі.

Сувязь фанетыкі з іншымі раздзеламі лінгвістыкі

Сярод лінгвістычных дысцыплін фанетыка займае асаблівае месца, бо яна вивучае такія моўныя сродкі, якія пазбаўлены самастойнага значэння.

Фанетыка цесна звязана з іншымі раздзеламі мовазнаўства, напрыклад. З арфаэпіяй. Толькі ведаючы фанетычныя асаблівасці гукаў можна авалодаць правільным вымаўленнем. Засваенне правіл арфаграфіі будзе эфектыўным, калі зразумець сутнасць і ролю фанетычнага прынцыпу беларускага правапісу. Веданне фанетыкі дапамагае адрозніваць лексічнае значэнне слова, разабрацца ў яго марфемнай будове. Таму сувязь фанетыкі з лексікалогіяй і марфалогіяй відавочная.

Фанетычныя веды неабходныя і ў методыцы выкладання мовы, пры навучанні чытанню і пісьму. Не ведаючы фанетыкі, нельга засвоіць правілы вымаўлення і правапісу, бо рацыянальнае навучанне арфаэпіі і арфаграфіі магчыма толькі пры асэнсаваным адрозненні гукаў і літар.

ТЭМА 2 ФАНЕТЫКА

1. ФАНЕТЫЧНАЕ ЧЛАНЕННЕ МОЎНАЙ ПЛЫНІ

1. Паняцце аб фанетычным чланенні моўнай плыні

2. Сегментныя і суперсегментныя адзінкі фанетыкі
3. Асноўныя фанетычныя адзінкі

Паняцце аб фанетычным члянэнні моўнай плыні

Чалавек здольны адрозніваць маўленне ад іншых гукавых сігналаў, абапіраючыся на яго членападзельнасць, нават тады, калі яно адбываецца на невядомай яму мове. Мы можам сцвярджаць, што акустычны моўны сігнал характарызуецца элементамі дыскрэтнасці (дыскрэтнасць – перарывнасць, процілегласць непарывнасці) і бесперапыннасці. З аднаго боку, чалавечы маўленне распадаецца на кавалкі, адрэзкі, бо пастаянна мяняецца крыніца гука або месца ўтварэння, з другога -- фізічныя межы паміж гэтымі адрэзкамі вызначыць вельмі цяжка, бо артыкуляцыі гукаў накладваюцца адна на адну, у выніку чаго ўтвараецца моўная плынь.

Акустычная дыскрэтнасць мае рашаючае значэнне для сегментацыі моўнай плыні пры ўспрыманні. Акустычныя прыметы, якія дазваляюць расчлانیць моўны сігнал, называем прыметамі сінтаматычных кантрастаў, а элементы, выдзеленыя на іх аснове, -- сегментамі. Сегмент (лац. ад рассякаю) тое, што і адрэзак.

Вымавім яма

1. Сачыце за рухам языка
2. Колькі рухаў зрабілі, каб вымавіць слова?
3. Сінтаматычны кантраст ёсць, чаму?
4. Колькі сегментаў?

Й /а/ м/ а

Сегменты з'яўляюцца ў маўленні ў выніку змены крыніцы гука або месца, спосабу ўтварэння гукаў. Характэрна, што прыметы сінтаматычных кантрастаў уласцівы ўсім мовам свету. Можна сцвярджаць, што членападзельнасць – найбольш агульная ўласцівасць чалавечага маўлення.

Сегментныя і суперсегментныя адзінкі фанетыкі

Сегментнымі адзінкамі фанетыкі з'яўляюцца гук, склад, фанетычнае слова, такт (сінтагма), фраза. Гэтыя адзінкі яшчэ называюць лінейнымі, бо яны вылучаюцца на аснове лінейнага члянэння моўнай плыні. Акрамя сегментных вылучаюць і суперсегментныя моўныя адзінкі (прасадычныя) – націск і інтанацыю, якія накладваюцца на сегментныя адзінкі і служаць сродкам стварэння іх цэласнасці.

Ты ведаеш, што ён малюе?

1. Адзінства фразы ствараецца інтанацыяй
2. Адзінства сінтагмы ствараецца інтанацыйным цэнтрам
3. Адзінства фанетычнага слова – слоўным націскам

Асноўныя фанетычныя адзінкі

1. Гукі маўлення найкарацейшыя гукавыя адзінкі, на якія дзеліцца слова. З фізічнага пункту гледжання гукі маўлення з'яўляюцца гукавымі хвалямі, як і ўсе астатнія гукі. У чым жа асаблівасць гукаў чалавечага маўлення, што адрознівае іх ад іншых гукаў? Адрозненне ў тым, што яны і іх

спалучэнні ўтвараюць гукавы бок мовы і праз слова здольны перадаваць сэнс.

2. Склад

Найменшай адзінкай вымаўлення з'яўляецца склад: лес, бя-ро-за

Маўленчы паток можна раздзяліць на мінімальныя адрэзкі вымаўлення, склады, якія характарызуюцца злітнасцю сваіх кампанентаў (прапанаваць прамовіць слова па гукіх і па складах. Што гучыць штучна, а што натуральна?) Склад найкарацейшая адзінка моўнай плыні, якая складаецца з галоснага гукіа або спалучэння галоснага з зычным.

Існуе вялікая колькасць вызначэнняў складу. Так, яшчэ з антычных часоў склад вызначаецца як гукавы адрэзак, што складаецца з аднаго галоснага або спалучэння зычнага з галосным. Ядром складу з'яўляецца галосны гук. Аднак у некаторых мовах носьбітам складу можа быць санорны гук. Напрыклад, у чэшскай мове воўк.

Вызначэнне складу звязваюць і з выдыхам – экспіраторная тэорыя гукіа. Склад – група гукіаў. Што вымаўляюцца адным штуршком паветра, г.зн. за адзін выдых. Такое азначэнне таксама не зусім зручнае, бо некалькі складоў можна вымавіць за адзін выдых (ля-ля)

Шчэрба вызначыў склад з артыкуляцыйнага пункту гледжання як адрэзак маўлення з нарастаннем і паслабленнем мускульнага напружання. Змена ўзрастання і спаду мускульнага напружання вызначае межы складоў. Гэта тэорыя мускульнага напружання.

У сучаснай лінгвістычнай літаратуры распаўсюджана вызначэнне складу, якое заснавана на акустычным крытэрыі. Склад – гэта спалучэнне больш гучнага элемента з менш гучным. Санорная тэорыя. Усе гукі адрозніваюцца па ступені гучнасці і падзяляюцца на найбольш гучныя – галосныя і найменш гучныя – гукіа зычныя. Паміж імі знаходзяцца ўсе астатнія гукі. Мяжа складу знаходзіцца там, дзе найбольш рэзка змяняецца гучнасць.

Складападзел паводле тэорыі ўзрастаючай гучнасці

Цяжкасці вызначэння складоў тлумачацца тым, што тклад не мае значэння. Значэнне слова не зменіцца ў залежнасці ад таго, як падзелім слова на склады.

Санорную тэорыю складападзелу прапанаваў Р.І.аванесаў.

Усе гукі па ступені гучнасці дзелім на:

1. Галосныя – максімальна гучныя – 3
2. Санорныя – сярэдняй гучнасці – 2
3. Зычныя – мінімальнай гучнасці -- 1

Кожнае слова складаецца з сумы найбольш і найменш гучных кампанентаў.

У беларускай мове склад будзеца ў адпаведнасці з прынцыпам тэорыі ўзрастаючай гучнасці, складападзел адбываецца паміж найбольш кантрастнымі гукіама на месцы спаду гучнасці.

Падзелім на склады: *э-ва-лю-цы-я, ва-ро-на, бя-лі-зна, на-се-нне*

Намі разгледжана сілабічная структура слова. Сілабічны – складовы.

Тыпы складоў. Склады бываюць адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя. Закрытыя: *лям-пай*, незакрытыя: *ма-ці*, прыкрытыя: *лес*, непрыкрытыя: *а-ніс*.

3. Фанетычнае слова

Фанетычнае слова – паслядоўнасць складоў, аб'яднаных адным націскам. Слова спачатку ўспрымаецца слухачом як цэлае і толькі пасля па частках. Націск адыгрывае ў межах слова злучальную, кансалідуючую функцыю, з'яўляецца сродкам аб'яднання вылучанага склада з нявылучанымі. Фанетычнае слова можа змяшчаць у сваім складзе адну, дзве і больш моўных адзінак. Звычайна аб'ядноўваюцца знамянальныя і службовыя часціны мова. Пры гэтым апошнія далучаюцца да слоў, якія змяшчаюць націскны склад, як праклітыкі (пераднаціскныя склады) і энклітыкі (паслянаціскныя склады). Такім чынам адбываецца ўтварэнне адной акцэнтна-рытмічнай адзінкі – фанетычнага слова.

Не напісаў бы

Да дынамічна няўстойлівых слоў адносяцца прыназоўнікі (*а сёмай гадзіне*), злучнікі і злучальныя словы (*як шкло*), часціцы (*не курьць*). Калі часціцы спалучаюцца ў ланцужку з іншымі часціцамі, у ланцужку службовых слоў, то адно з іх набывае націск (*а як жа ж!*)

У літаратурнай мове не толькі службовыя словы могуць выконваць ролю праклітык і энклітык (*каб ты ведаў, я пажартаваў, тры сцяны*).

4. Сінтагма і фраза

Маўленчы такт, або сінтагма – гэта частка фразы з аднаго ці некалькіх слоў, якая гучыць без закончанага інтанацыі, без перапынку або з непрацяглымі паўзамі і аб'ядноўваецца адным націскам. Пад сінтагмай мы разумеем семантыка-сінтаксічнае адзінства, вылучанае інтанацыйна. Сінтагматычны націск супадае з апошнім націскным складам сінтагмы, афармляе сінтагму інтанацыйна і рытмічна, вылучае яе ў складзе фразы. Ён характэрны для выражэння завершанасці і незавершанасці выказвання.

Фраза ёсць заўсёды выказванне або паслядоўнасць выказванняў, якія ўяўляюць сабой інтанацыйнае адзінства, інтанацыйна закончаная адзінка. Сінтаксічна фраза можа складацца з некалькіх сказаў, аднаго сказа. Фраза можа складацца з адной сінтагмы ці быць паслядоўнасцю сінтагм.

5. Націск – суперсегментная адзінка фанетыкі. Гэта прасадычны элемент маўлення. Націск – гэта вылучэнне аднаго складу з групы іншых. Якім жа чынам? Па-першае, з артыкуляцыйнага боку выразнай артыкуляцыйнай, сілай выдыху і мускульнага напружання. Такі націск называюць дынамічным, або экспіраторным (сілавым). Па-другое, склад можа вылучацца працягласцю вымаўлення. Такі націск называецца колькасным, або квантытатыўным. Па-трэцяе, склад можа вылучацца рухам галасавога тону, г.зн. зменай вышыні тону. Гэта музычны (меладычны) націск.

Мовам характэрны розныя тыпы націску. Напрыклад, у чэшскай мове – экспіраторны, у кітайскай, японскай – музычны. У славянскіх мовах некалі быў музычны націск. У сучаснай беларускай мове націск вызначаецца працягласцю і сілай, г.зн. ён – колькасна-дынамічны.

У беларускай мове націск разнамесны, г.зн. што ён не фіксуецца на пэўным складзе і можа падаць на любы. У некаторых словах месца націску няўстойлівае, у выніку чаго слова гучыць з націскам то на адным складзе, то на другім. Дублетны, варыянтны націск развіваецца па розных прычынах: пад уплывам мясцовых гаворак, суседніх моў, па аналогіі з іншымі словамі, як вынік розных шляхоў запазычання слоў. У моўнай практыцы сустракаюцца варыянты, якія суіснуюць з літаратурнай формай (літаратурная норма падаецца на першым месцы): абкусаны – абкусаны, абламаны – абломаны, дармавы – дармовы, католік – каталік і варыянты нелітаратурныя, памылковыя: абутнік – абутнік, дзіцятка – дзіцятка, садавіна – садавіна, спіна – спіна, стары – стары, азбест – азбест, алфавіт – алфавіт, дакумент – дакумент.

Пры змене форм слова націск можа не змяняць свайго месца, заставацца нерухомым (хата). Або пераходзіць на іншыя склады і становіцца рухомым (сон)

2. ГУКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ. ПРЫНЦЫПЫ ІХ КЛАСІФІКАЦЫІ

1. Гук мовы.
2. Аспекты вывучэння гукаў.
3. Артыкуляцыйная і перцэптыўная база беларускай мовы.
4. Артыкуляцыйная класіфікацыя гукаў беларускай мовы.
5. Акустычная класіфікацыя гукаў беларускай мовы.

Тэма разлічана на шэсць гадзін. За гэтыя тры лекцыі мы разгледзім артыкуляцыйныя і акустычныя асаблівасці гукаў беларускай мовы.

Гук мовы.

Гук – гэта найменшы членапаздзельны элемент вуснай мовы, утвораны органамі маўлення за адну артыкуляцыю. Гукі самі па сабе значэння не маюць і паняцця не абазначаюць, але ствараюць знешнюю, г. зн. матэрыяльную, фізічную абалонку слова, адзінкі, што валодае лексічным значэннем.

(Дастаткова часта сустракаецца сцвярджэнне аб адсутнасці значэння ў такіх фанетычных адзінках, як гук. Ці існуе сувязь паміж гучаннем слова, яго гукавым складам і значэннем? Дыскусійнае пытанне. Многія лінгвісты адмаўляюць наяўнасць фанетычнага значэння. Старажытна-грэчаскі філосаф і вучоны Арыстоцель не бачыў сувязі паміж гучаннем і значэннем. Гэтую традыцыю працягнулі вучоныя новага часу, напрыклад, вядомы швейцарскі мовавед Фердынанад дэ Сасюр. Другі старажытна-грэчаскі філосаф, настаўнік Арыстоцеля, Платон указваў на

сувязь значэння і гучання. Указваюць на наяўнасць фанетычнага значэння фр. мовавед Эміль Бенвеніст пач. 20 ст., Раман Осіпавіч Якабсон, рускі і амерыканскі мовавед, акадэмік Віктар Уладзіміравіч Вінаградаў, рускі мовавед. “Гукавая форма слова аказваецца крыніцай разнастайных сэнсавых адценняў”. За і супраць прыводзіцца шмат аргументаў. Найбольш цікавымі аказваюцца аргументы “за”.

Фанетычнае, гукавое значэнне – гэта толькі ўражанне ад гука, яно не суадносіцца з паняццем, прадметам, як лексічнае значэнне.

Якое уражанне ад гука ф ? р ? л ? ф -- добры ці дрэнны, р , л -- мужчынскі ці жаночы? Гук о якога колеру? А і ?

А – чырвоны

О – жоўты, белы

І – сіні

Ы – карычневы, чорны

Э – зялены

Псіхалінгвістычны эксперымент : чунк -- чінк. па-кітайску лёгкі і цяжкі.

Малюма і цекеце.

Гукі сучаснай беларускай мовы ўтвараюцца ў выніку складанай работы моўнага апарату. Гукі па сваёй прыродзе выступаюць як з’ява фізічная (механічнае ваганне і хваля ў пругкім асяроддзі) і фізіялагічная (вынік работы органаў маўлення чалавека).

Аспекты вывучэння гукаў.

Каб зразумець, як выкарыстоўваецца гукавая матэрыя для перадачы моўнай інфармацыі, яе неабходна вывучаць у чатырох аспектах. Адным з важнейшых з’яўляецца артыкуляцыйны аспект. Артыкуляторная фанетыка дае ўяўленне аб тым, якія органы маўлення і якім чынам удзельнічаюць ва ўтварэнні гукаў мовы.

У выніку дзеяння органаў маўлення ўзнікаюць гукавыя хвалі, будовай якіх у чыста фізічным, акустычным плане, іх арганізацыяй у моўнай плыні займаецца акустычная фанетыка.

З дапамогай органа слыху і пры самым непасрэдным удзеле вышэйшай нервовай сістэмы на аснове гукавой хвалі ствараецца суб’ектыўны вобраз пачутага як паслядоўнасць асобных (дыскрэтных) элементаў, якія і называюць гукамі. Відавочна, што гук як паняцце фізічнае і гук, як вынік успрымання фізічнай з’вы нятоесныя. Раздзел фанетыкі, які займаецца вывучэннем суб’ектыўных вобразаў гукаў, называецца перцэптыўная фанетыка.

Як суб’ектыўныя вобразы пэўных участкаў гукавой хвалі гукі мовы з’яўляюцца толькі сродкамі, з дапамогай якіх удзельнікі камунікацыі дасягаюць узаемаразумення. Як яны выкарыстоўваюцца ў камунікатыўным працэсе, якую функцыю пры гэтым выконваюць і як выконваюць? На гэтыя

пытанні можна адказаць толькі шляхам вывучэння гукавой матэрыі мовы ў функцыянальным аспекце, які з'яўляецца прадметам фаналогіі.

Можа паказацца, што артыкуляцыя гукаў, іх акустыка, успрыманне і функцыянаванне адносяцца да розных аўтаномных галін ведаў (фізіялогіі, псіхалогіі, лінгвістыкі). На самай справе ўсе названыя аспекты вывучэння гукавой матэрыі мовы цесна звязаны. Задачай сегментнай фанетыкі з'яўляецца вывучэнне гукаўтварэння, будовы моўнага акустычнага сігнала, яго ўспрымання для таго, каб высветліць, як гукі мовы выконваюць сацыяльную функцыю носьбітаў інфармацыі ў камунікатыўным працэсе.

Артыкуляцыйная і перцептыўная база беларускай мовы.

Якіх-небудзь асаблівасцей у будове або функцыянаванні органаў мовы ў людзей розных нацыянальнасцей або рас няма. І кожнае дзіця ў стане засвоіць любую мову без акцэнта. Але, засвоіўшы родную мову, пасля дасягнення пэўнага ўзросту (13-15 год) большасць людзей траціць здольнасць гаварыць на іншай мове без акцэнта. Звязана гэта з наяўнасцю ў носьбітаў кожнай мовы звычайных рухаў маўленчых органаў пры ўтварэнні гукаў (артыкуляцыйная база) і са здольнасцю органаў слыху чалавека пазнаваць і адрозніваць толькі тыя гукі мовы, якія ёсць у роднай мове (перцептыўная база). Моўныя звычкі вельмі ўстойлівыя, чалавек захоўвае ў вуснай мове адны і тыя ж навывыкі вымаўлення на праягу ўсяго жыцця. Пры пераходзе на іншую мову гэтыя навывыкі праяўляюцца ў выглядзе акцэнта.

Артыкуляцыйная база беларускай мовы вызначаецца такімі важнымі рысамі, як агульная ненапружанасць, раслабленасць моўнага апарату пры гукаўтварэнні, схільнасць да моцнага памякчэння мяккіх гукаў, своеасаблівасць цвёрдых гукаў.

З агульнай ненапружанасцю вуснаў звязана наступнае:

1. замена губна-зубнога в у становішчах, якія спрыяюць гэтаму, губна-губным ў і сама наяўнасць гэтага гука

2. пэўная нязручнасць, якую многія беларусы адчуваюць падчас вымаўлення гука ф

3. адсутнасць розніцы ў артыкуляцыі вуснаў пры ўтварэнні цвёрдых і мяккіх гукаў б , п , м , іх зацвярдзенне ў канцы слоў і перад зычнымі.

Артыкуляцыя змычных д , т , а таксама змычна-шчылінных ц , дз характарызуецца вялікай плошчай змычкі, бо змыкаецца не толькі кончык языка з пярэднімі верхнімі зубамі, але і яго спінка з паднябеннем. Ненапружанасць кончыка языка пры памякчэнні гэтых гукаў прыводзіць не толькі да зруху месца артыкуляцыі з зубоў, але і да ператварэння мяккіх д , т у змычна-шчылінныя дз , ц .

Пры ўтварэнні большасці мяккіх гукаў кончык языка апускаецца аж да ніжніх зубоў, а месца змычкі языка пераносіцца на паднябенне, што і стварае ўражанне іх асаблівай мяккасці, а гукам з , с , ц , дз надае больш або менш выразнае шапяляватае адценне.

Калі ў рускай мове змякчэнне зычных *з, с, т, д* па асіміляцыі няпоўнае (пашырана нават цвёрдае іх вымаўленне), то ў беларускай мове ў гэтым выпадку мяккасць адпаведных гукаў такая ж, як і перад галоснымі.

Вымаўленне цвёрдых зычных суправаджаецца заўсёды пад'ёмам задняй часткі спінкі языка да цвёрдага паднябнення (велярызацыяй), што надае ім асаблівую цвёрдасць. У беларускай мове гэты рух языка характэрны не толькі для *ж, ш*, як у рускай мове, але і для ўсіх цвёрдых зычных.

Асаблівасці артыкуляцыйнай базы замацоўваюцца пры засваенні вуснай мовы дзякуючы фарміраванню адпаведнай перцэптыўнай базы. Перш чым самому загаварыць, дзіця чуе, як гавораць дарослыя. Імітуючы вымаўленне дарослых, дзіця выпрацоўвае пэўныя артыкуляцыйныя і слыхавыя стэрэатыпы. Любую іншую мову чалавек успрымае праз сваю родную. Усе гукі, якія хоць бы ў малой ступені нагадваюць гукі роднай мовы, успрымаюцца, пазнаюцца як гэтыя гукі. А калі мовы мала падобныя, то чалавек распознае толькі невялікую частку гукаў. Відаць, па гэтай прычыне нашы продкі ахрысцілі германцаў немцамі (гэта значыць, нямымі, якія невыразна гавораць, а грэкі суседнія народы называлі варварамі, першапачатковае значэнне гэтага грэчаскага слова – нямы).

Цесная сувязь перцэптыўнай базы з артыкуляцыйнай перашкаджае змяненню артыкуляцыйных навыкаў, бо перш чым вымаўляць што-небудзь новае, яго трэба запомніць на слых. У беларускай мове гук *р* бывае толькі цвёрдым, у рускай ёсць цвёрды і мяккі *р*. Розніца паміж імі лёгка ўлоўліваецца на слых. Тыя з беларусаў, якія гавораць па-руску як быццам бы і правільна вымаўляюць словы *ряд, рисовать*, але часта аказваецца, што носьбіты рускай мовы лёгка заўважаюць няпоўнае змякчэнне *р*, хоць самі гаворачыя ўпэўнены, што яны добра адрозніваюць *р* і *р*, бо для іх слыху такія тонкія адценні гучання неістотныя. Найлепш ацаніць вамаўленне могуць тыя, для каго дадзена мовы з'яўляецца роднай.

Артыкуляцыйная характарыстыка гукаў беларускай мовы

Артыкуляцыя гукаў -- гэта рухі органаў маўлення, неабходныя для іх вымаўлення. Артыкуляцыя – гэта і рух аднаго якога-небудзь органа маўлення. Адрозненні паміж гукамі ствараюцца рознымі рухамі асобных органаў маўлення.

Адрозніваюць асноўную і дадатковую артыкуляцыю. Дадатковымі артыкуляцыямі з'яўляюцца: палаталізацыя (дадатковы пад'ём сярэдняй часткі спінкі языка да цвёрдага паднябнення, што выклікае памякчэнне), велярызацыя (дадатковы пад'ём задняй часткі спінкі языка да паднябнення, што надае гукам асаблівую цвёрдасць), лабіялізацыя (удзел губной артыкуляцыі), назалізацыя (наяўнасць дадатковага насавага рэзанатара, насавага афарбоўка), фарынгалізацыя (звужэнне глоткі, што выклікае

спецыфічную афарбоўку гукаў). Апошняя дадатковая артыкуляцыя характэрна для фарынгальнага, які выступае як варыянт г шчыліннага.

Кожная артыкуляцыя разгортваецца ў часе, асобныя органы рухаюцца бесперапынна і плаўна, іншыя вельмі хутка. Для таго, каб узнавіць пачуты гук, неабходна паслядоўна выканаць усе рухі, што рабіліся пры яго ўтварэнні. Вывучэнне гукаў з артыкуляцыйнага боку азначае апісанне рухаў органаў маўлення падчас іх утварэння.

Адрозніваюць тры фазы артыкуляцыі: экскурсію (або прыступ), вытрымку, рэкурсію (адступленне). У час экскурсіі органы маўлення займаюць становішча, характэрнае для гука. Калі падчас яго вымаўлення артыкуляцыя якога-небудзь органа не адыгрывае істотнай ролі, гэты орган загадзя займае становішча, неабходнае для вымаўлення наступнага гука. У фазе вытрымкі ўсе органы, настроеныя на вымаўленне канкрэтнага гука, затрымліваюцца ў гэтым становішчы на пэўную долю секунды. Рэкурсія – пераход органаў маўлення ў зыходнае становішча, калі гучанне яшчэ працягваецца. Выразна яна назіраецца толькі перад паўзай або падчас вымаўлення ізаляванага гука.

Артыкуляцыйныя асаблівасці зычных і галосных гукаў

Усе гукі маўлення падзяляюцца на галосныя і зычныя. З артыкуляцыйнага боку галосныя адрозніваюцца ад зычных наступным:

А) становішчам органаў маўлення. Падчас утварэння зычных гукаў на шляху выдыхаемага паветра заўсёды ўтвараецца перашкода. Гэта можа быць поўная змычка органаў маўлення або шчыліна. Паветраны струмень пераадольвае перашкоду, і пры гэтым утвараецца шум, які мы успрымаем, як зычны гук (прамоўце п – вусны самкнуліся, струмень паветра перарывае перашкоду). Падчас вымаўлення галосных маўленчы канал адкрыты і струмень паветра не сустракае на сваім шляху перашкод (а).

Б) напружанасцю органаў маўлення. Пры утварэнні галосных увесь моўны апарат напружаны. Пры вымаўленні зычных напружанне сканцэнтравана ў месцы ўтварэння перашкоды, г.зн. у фокусе ўтварэння шуму. Такое напружанне называецца сканцэнтраваным. (Прамоўце п, які моўны орган вы адчуваеце, вылучаеце? Прамоўце а, які орган адчуваеце?)

В) рознай сілай паветранага струменя (Паветраны струмень мацней падчас вымаўлення галосных ці зычных? Давайце праверым, прамаўляем гукі. Чаму мацнейшы падчас вымаўлення зычных?). Пры ўтварэнні галосных паветраны струмень слабы, пры ўтварэнні зычных – моцны, бо неабходна пераадолець перашкоду.

Агульныя ўмовы ўтварэння галосных гукаў

Крыніцай гуку падчас утварэння галосных з'яўляюцца перыядычныя ваганні, што тўзнікаюць у выніку дзеяння галасавых звязак. Адрозненні паміж галоснымі абумоўлены рознай формай ротавай поласці, якая ствараецца рухамі языка і становішчам вуснаў.

(Эксперымент. Падрыхтавацца да вымаўлення галоснага гука і пашчоўкаць па шчацэ. Гук, што узнікае ў выніку, нагадвае галосны.)

Форму ротавай поласці вызначае форма языка, таму пры апісанні артыкуляцыі галосных характарызуюць рух языка, своеасаблівы для кожнага галоснага. Для спрашчэння апісання гэтага руху звычайна ўказваюць вышэйшы пункт пад'ёму языка.

Артыкуляцыйна-фізіялагічная класіфікацыя галосных

Падчас утварэння галоснага язык рухаецца ў ротавай поласці па вертыкалі і гарызанталі (Прамовім а , параўнаем з і . Як рухаецца язык? – па вертыкалі, ніз – верх. Прамовім і , параўнаем з у . Як рухаецца язык? – па гарызанталі, бліжэй да зубоў, далей ад зубоў):

Рух па вертыкалі 1. Язык можа высока падымацца да паднябення, пры гэтым ніжняя сківіца апускаецца вельмі нязначна. Шчыліна паміж зубамі вельмі вузкая. Так утвараюцца галосныя верхняга пад'ёму: і , ы , у .

2. Язык можа падымацца вельмі нязначна, праход паміж ім і паднябеннем шырокі, ніжняя сківіца значна апускаецца, шчыліна паміж зубамі шырокая. Так утвараецца галосны ніжняга пад'ёму: а .

3. пры прамежкавым пад'ёме языка утвараюцца галосныя сярэдняга пад'ёму: э , о .

Галосны ы характарызуецца больш высокім пад'ёмам, чым э , о і больш нізкім, чым і , у . (Бліжэй да э ці і ?). Яго называюць галосным сярэдне-верхняга пад'ёму.

Для характарыстыкі галосных не менш значным з'яўляецца і месца пад'ёму языка. Гэта рух па гарызанталі ў пярэдняй, сярэдняй і задняй частцы ротавай поласці.

Да галосных пярэдняга рада адносяцца і , э , сярэдняга -- ы , сярэдне-задняга а , задняга у , о . (Артыкуляцыя э у параўнанні з і крыху ссунута ў сярэдняю зону.)

Такім чынам, кожны галосны характарызуецца дзвюма каардынатамі вышэйшага пункта языка: месцам па гарызанталі (рад) і па вертыкалі (пад'ём).

Трохвугольнік, які прапанаваў акадэмік Леў Уладзіміравіч Шчэрба, рускі мовавед першай паловы 20 ст.

З дапамогай паняццяў пад'ём і рад характарызуюцца ўсе шэсць галосных гукаў, калі яны разглядаюцца ў ізаляваным становішчы. Калі галоснаму папярэднічае мяккі зычны, то ў час экскурсіі і нават вытрымкі месца пад'ёму языка пасоўваецца ў пярэдняю частку ротавай поласці, г.зн. што рад галоснага мяняецца.

Напрыклад, параўнаем вымаўленне гука а ў пазіцыі пасля цвёрдага і мяккага зычнага. *Мяса і масла* (накаліце іголачку на кончык языка, адчуваеце боль? Вымаўляйце словы паслядоўна. Прасачыце за рухам языка па вертыкалі. Дзе аказваецца язык ? пасля мяккага ён бліжэй да зубоў.)

Пад'ём застаецца заўсёды нязменным.

Для галосных беларускай мовы мае значэнне і дадатковая артыкуляцыя вуснаў. Пры вымаўленні галосных о, у вусны выцягваюцца ўперад у выглядзе вузкай трубачкі. Іх называюць агубленымі, або лабіялізаванымі (ад лац. слова -- губа), астатнія – нелабіялізаваныя.

3 Склад як адзінка фанетыкі

Склад як фанетычная адзінка.

Тэорыі складу: экспіраторная, санорная, тэорыя мускульнага напружання.

Тыпы складоў: аднакампанентныя і шматкампанентныя, адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя.

Структура беларускага складу: тэндэнцыя да адкрытага і прыкрытага складу.

Тэарэтычныя асновы складападзелу.

Тэма 4 Націск і інтанацыя як суперсегментныя адзінкі фанетыкі

Прасадычныя фанетычныя адзінкі, іх роля ў арганізацыі моўнай плыні.

Акцэнтная структура слова.

Сродкі суперсегментнай арганізацыі слова.

Тыпы націску.

Асаблівасці націску ў беларускай мове.

Рознамесцавасць, рухомасць слоўнага націску.

Асноўны і пабочны націск у складаных словах.

Праклітыкі і энклітыкі.

Функцыі слоўнага, тактавага, фразавога і лагічнага націску.

Акцэнталагічныя нормы беларускай мовы.

Акустычная характарыстыка інтанацыі.

Фразаўтваральны патэнцыял інтанацыі.

Асноўныя функцыі інтанацыі: камунікацыйная, вылучальная, арганізуючая, эмацыянальная.

Асноўныя камунікатывыя тыпы выказвання: апавядальны, пыталыны, пабуджальны.

Тэма 5 Законы сінтагматыкі і фанетычныя з'явы беларускай мовы

Фанетыка тэксту.

Змены гукаў у моўнай плыні.

Паняцце сінтагматыкі і парадыгматыкі на фанетычным узроўні.

Дыхранічныя і сінхранічныя фанетычныя законы.

Асноўныя фанетычныя працэсы: асіміляцыя, дысіміляцыя, сцяжэнне, падаўжэнне, пратэза, эпентэза, дыярэза, акамадацыя, рэдукцыя, гаплалогія.

Пазіцыйныя і камбінаторныя чаргаванні як вынік фанетычных працэсаў.

Чаргаванні звонкіх і глухіх, цвёрдых і мяккіх, свісцячых і шыпячых, выбухных і афрыкат.

Чаргаванні галосных у націскных і ненаціскных складах. Гістарычныя чаргаванні галосных і зычных гукаў.

Фанетычная транскрыпцыя.

Сістэма транскрыпцыйных знакаў.

ТЭМА 3. ФАНАЛОГІЯ

1. Фаналагічны аспект фанетыкі

1. Фаналагічны аспект фанетыкі
2. З гісторыі ўзнікнення фаналогіі
3. Фаналагічныя школы
4. Фанема, дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем

Моўны апарат чалавека можа ўтвараць мноства самых разнастайных у фізічных адносінах гукаў. Але далёка не ўсе яны служаць сродкам адрознення значымых моўных адзінак (марфем, слоў). Для пэўнага моўнага калектыву важныя не ўсе магчымыя гукі, а толькі тыя, што служаць сродкам адрознення слоў і іх форм. Такія асноўныя функцыянальна важныя адзінкі мовы, якія служаць для адрознення слоў, марфем, называюць фанемамі. Уся разнастайнасць гукаў той ці іншай мовы зводзіцца да невялікай колькасці фанем, якія ўтвараюць звычайна рацыянальную і эканомную сістэму (у розных мовах свету колькасць фанем вар'іруецца ад 12 да 80). Навука, што даследуе фанемы і іх сістэму, называецца фаналогіяй.

Фаналагічны аспект фанетыкі

Лінгвісты, што працягваюць традыцыі І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ і Л.В. Шчэрбы, адмаўляюць наяўнасць дзвюх самастойных навуковых дысцыплін, адна з якіх – фанетыка, другая – фаналогія. Фанетыка і фаналогія – два розныя аспекты даследавання аднаго аб'екта. Фанетыка вивучае гукавыя сродкі мовы, прырода якіх матэрыяльная, таму і артыкуляцыйнае, акустычнае і перцэптыўнае вивучэнне гукавых адзінак абапіраецца на непасрэднае назіранне. Артыкуляторная фанетыка асвятляе пытанні ўтварэння гукаў мовы, адказвае на пытанне, якія органы моўнага апарату і якім чынам удзельнічаюць ва ўтварэнні гукаў мовы. Акустычная фанетыка адказвае на пытанне, як арганізавана гукавая хваля, у якасці матэрыяльнага пераносчыка інфармацыі. Перцэптыўная фанетыка вивучае ўспрыманне гукаў носьбітамі мовы. Фаналогія (функцыянальная фанетыка) вивучае

гукавы бок мовы ў яго функцыянальнай значнасці. Яна спрабуе адказаць на пытанні, як гукі мовы выкарыстоўваюцца ў камунікатыўным працэсе, якую функцыю пры гэтым выконваюць і як выконваюць.

Такім чынам, фанетыка і фаналогія ў якасці асноўнага аб'екта маюць адно і тое ж: найкарацейшыя гукавыя адзінкі мовы самі па сабе або ў іх функцыянаванні ў якасці адзінак, што адрозніваюць абалонкі слоў і форм. Адсюль вынікае, што фанетыка і фаналогія ўяўляюць сабой адно цэлае, бо адрозніваюцца не рознымі аб'ектамі вывучэння, а рознымі аспектамі вывучэння аднаго і таго ж аб'екта. Развіццё ідэі Бадуэна дэ Куртэнэ атрымалі ў працах яго вучня Л.В. Шчэрбы, які выявіў гукавыя фактары, што абумоўліваюць вылучэнне фанем у маўленні, указаў на сэнсаадрознівальную функцыю фанемы. Зыходныя ідэі Бадуэна леглі ў аснову прац Н.Ф. Якаўлева, які ўнес значны ўклад у развіццё фаналогіі.

3 гісторыі ўзнікнення фаналогіі

Фаналогія – маладая навуковая дысцыпліна, узнікненне і паспяховае развіццё якой у XX стагоддзі з'яўляецца заканамерным, бо менавіта гэты перыяд характарызуецца: 1) цікавасцю навук да мінімальнага аб'ектаў свайго прадмета; 2) усведамленнем прынцыпу усеагульнай сувязі з'яў, сістэмнасці аб'ектаў даследавання, увагай да структуры.

Тэарэтычнае асэнсаванне таго, што ў аснове мноства гукаў, што з'яўляюцца падчас маўлення, ляжыць пэўная невялікая колькасць фанетычных адзінак, прывяло ў навуцы аб мове да адкрыцця такой існай адзінкі, як фанема, і ўсталявання бадай самай распрацаванай і дакладнай дысцыпліны ў мовазнаўстве – фаналогіі, што вывучае ўласцівасці і функцыі гэтай адзінкі, яе адносіны да аднародных з ёй адзінак і да іншых адзінак мовы.

Фаналогія ўзнікла ў Расіі ў 70-я гады XIX стагоддзя. Заснавальнікам тэорыі фанемы і адначасова стваральнікам самай разгалінаванай і шматаспектнай фаналагічнай канцэпцыі з'яўляецца рускі мовавед польскага паходжання, заснавальнік Казанскай лінгвістычнай школы І.А. Бадуэн дэ Куртэнэ. У 1870 годзе Бадуэн дэ Куртэнэ сфармуляваў тэзіс аб прынцыповым “несупадзенні фізічнай прыроды гукаў з іх значэннем у механізме мовы.” Ён разглядаў фанему практычна без усялякіх адносін да яе гучання, да канкрэтнай матэрыяльнай рэалізацыі ў пэўных гуках. Бадуэн дэ Куртэнэ прапанаваў тры падыходы да вызначэння фанемы (вызначаць фанему як рухомы кампанент марфемы, як “псіхічны эквівалент гука”, як “абагульненне антрапафанічных уласцівасцей”). Усе тры падыходы, нягледзячы на іх абагульнены характар, паслужылі асновай для ўзнікнення навуковых школ і кірункаў у мовазнаўстве. Працягнуў ідэі Бадуэна дэ Куртэнэ яго вучань Л.В. Шчэрба, які выявіў гукавыя фактары, што абумоўліваюць падзел маўлення на фанемы, указаў на сэнсаадрознівальную функцыю фанемы. Зыходныя ідэі Бадуэна дэ Куртэнэ атрымалі развіццё ў працах Н.Ф. Якаўлева. На аснове ідэй

адзначаных вучоных фаналогія атрымала далейшае развіцце і сусветнае прызнанне ў працах пражскіх лінгвістаў.

Фаналагічныя школы

Ідэі Бадуэна дэ Куртэнэ аб ролі гукаў у механізме мовы аказалі вялікі ўплыў на развіццё фаналагічных даследаванняў. Яны з'явіліся зыходнымі тэарэтычнымі прадпасылкамі для розных фаналагічных школ 20 ст. і найперш такіх, як Маскоўская (Р.І. Аванесаў, У.М. Сідараў, П.С.Кузняцоў, А.А. Рэфармацкі, В.В. Іваноў, М.В. Паноў і інш.) і Ленінградская (Л.У.Шчэрба, Л.Р. Зіндэр, М.І. Матусевіч, Л.В. Бандарка і інш.) фаналагічныя школы, Пражская лінгвістычная школа. Развіваючы ідэі І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, розныя фаналагічныя школы падыходзяць з розных бакоў да цэнтральнага пытання фаналогіі – вызначэння сутнасці фанемы, г.зн. вызначэння тых прымет, якія складаюць змест фанемы. Яны па-рознаму асвятляюць суадносіны паміж фанемай і гукам, у якіх яна праяўляецца ў моўнай плыні. Гэта тлумачыцца тым, што фанемы, як і іншыя адзінкі мовы, маюць два спосабы існавання: у сістэме мовы, дзе яны знаходзяцца ў апазіцыі, і ў тэксе, дзе яны рэалізуюцца ў канкрэтным гуку. У сувязі з гэтым адны даследчыкі вызначаюць фанему праз фаналагічную пазіцыю, другія праз фаналагічную апазіцыю.

Прадстаўнікі Маскоўскай і Ленінградскай фаналагічных школ лічаць, што фанема як карацейшая адзінка плану выражэння значымых адзінак мовы вылучаецца пры дапамозе сэнсавых фактараў. Фанема можа выступаць у якасці плану зместу самастойных моўных адзінак (напрыклад, злучнік і, прыназоўнік з і інш.). Адсюль прадстаўнікі Ленінградскай фаналагічнай школы робяць выснову аб аўтаномнасці фанемы, аб тым, што яна не змешваецца ў пазіцыі нейтралізацыі з іншымі фанемамі. Аднолькавыя гукі, якія выступаюць у моцнай і слабай пазіцыі разглядаюцца ў якасці адной фанемы. Напрыклад, у слове *вада* вылучаюць дзве галосныя фанемы / а / . Прадстаўнікі гэтай школы не ўлічваюць, што ў пазіцыі пад націскам супрацьпастаўлены дзве розныя фанемы (/ о / і / а / - воды), а пазіцыя нейтралізацыі фанемных супрацьпастаўленняў прыводзіць да супадзення розных фанем у адным алафоне.

Прадстаўнікі Маскоўскай фаналагічнай школы не падзяляюць тэзіс аб аўтаномнасці фанемы і немагчымасці супадзення розных фанем у адным алафоне. Зыходным момантам для вызначэння фанемы яны лічаць тэзіс аб тоеснасці марфемы. Адной фанемай лічыцца ўвесь шэраг пазіцыійных чаргаванняў, такі рад пачынае фанема ў моцнай пазіцыі.

Спрэчкі паміж МФШ і МФШ дапамаглі кожнай з іх больш глыбока і дэтальна абгрунтаваць свае навуковыя пазіцыі, але, зразумела, не маглі выявіць, якая з іх мае рацыю, а якая не. Наяўнасць розных падходаў - нармальна і здарова з'ява ў мовазнаўстве. Абедзве школы мэтазгодна разглядаць у якасці дапаўняльных, бо кожная з іх асвятляе адзін і

той жа аб'ект з розных бакоў, што робіць яго апісанне аб'ёмным, больш грунтоўным.

Фанема, дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем

Фаналогія – навука пра законы функцыянавання і развіцця гукавой матэрыі мовы, пра структуру фаналагічнай сістэмы як сістэмы ніжняга яруса. Мінімальныя адзінкі фаналагічнага яруса існуюць толькі таму, што маюць матэрыяльную абалонку, якая можа быць успрыята чалавечым вухам, узноўлена яго моўным апаратам, зафіксавана спецыяльнымі прыборамі. Аднак пры ўсёй значнасці фізічнага боку змест знака не супадае з яго матэрыяльнай характарыстыкай. Змест знака выяўляецца яго месцам і функцыяй у строга вызначанай сістэме. Па-за знакавай сістэмай знак губляе значэнне (а ч в к р - чалавек).

Адно з найважнейшых, вызначальных паняццяў фаналогіі – паняцце фанемы. Фанемай называюць сукупнасць прымет, якія служаць для адрознення слоў. Гэта адно з найбольш складаных паняццяў. Складанасць у тым, што фанема ёсць абстракцыя, тое, што нельга адчуць органамі пачуццяў. Для разумення сутнасці фанемы неабходна выяўляць розніцу паміж фонам - алафонам - фанемай.

Фон (гук маўлення) – гэта прадукт, вынік аднаго вымаўленчага акта, таму ён адрозніваецца ад вымаўлення да вымаўлення, ад індывідуума да індывідуума. Не існуе двух абсалютна аднолькавых фонаў, яны заўсёды будуць хоць мінімальна адрознівацца.

Калі фон – гэта фізічная адзінка, якая існуе ў прасторы і часе, то фанема – адзінка абстрактная. Фанема - гэта знак. Знак гэты адлюстроўвае пэўную сукупнасць фонаў. Як слова *кветка* ёсць знак для ўсіх кветак увогуле і для кожнай рэальнай паасобку.

Кветка канкрэтная. Я пасадзіла кветку (ружу, фіялку... пад акном... вясной...)

Рэальна існуе вялікая колькасць канкрэтных кветак, якія можна ўбачыць, да якіх можна дакрануцца.

Памяць чалавека захоўвае знак – кветка. Гэты знак – абстракцыя. У галаве ж няма ніводнай кветкі?

Як і кветка, рэальна існуе і фон (фон – фізічная адзінка). Такіх фонаў шмат, неабмежаваная колькасць, бо кожны вымаўляе гэты гук у працэсе маўлення.

Каб вымавіць гук (фон), неабходна ўзнавіць яго ў памяці, дзе захоўваецца, зразумела, не сам гук, а толькі яго знак, абстракцыя (фанема). Дакрануцца немагчыма, пачуць немагчыма (як думка!).

Дзе месца алафона ў гэтай сістэме? Функцыя фанемы – адрозніваць словы (дым, Рым, мім, жым...). Алафон жа не выконвае сэнсаадрознівальнай функцыі. Слова застаецца адным і тым жа, аднак падчас змянення формы слова па прычыне змены фаналагічнай пазіцыі фанема рэалізуецца рознымі алафонамі. Алафон – фанема ў слабай пазіцыі, варыянт фанемы (

хоць – [хоц’], хоць бы – [ходз’бы]. Фанема / ц’ / рэалізуецца ў дадзеным выпадку алафонамі / ц’ / і / дз’/). Колькасць алафонаў абмежаваная і залежыць ад колькасці магчымых фанетычных пазіцый. Алафон, як і фанема, абстрактны. Рэальны толькі фон, колькасць якіх неабмежаваная.

Такім чынам, фанема – найкарацейшая адзінка гукавой сістэмы мовы, якая выконвае сэнсаадрознівальную функцыю. Фанема з’яўляецца мінімальным элементам, які вылучаецца падчас лінейнага члянэння маўлення. Пры гэтым фанема з’яўляецца складаным элементам, бо ўяўляе сабой сукупнасць прымет, якія служаць для адрознення слоў. Прыметы фанем могуць быць дыферэнцыяльнымі і інтэгральнымі. Фанема рэалізуецца ў гуках маўлення. У розных фаналагічных пазіцыях фанема праяўляецца праз варыянты, інакш алафоны.

2. Фанемная ідэнтыфікацыя

1. Перцептыўныя і сігніфікатыўныя пазіцыі фанем
2. Фанемны рад, варыянт і варыяцыя фанемы, гіперфанема
3. Нейтралізацыя фанемных проціпастаўленняў

Фанемная ідэнтыфікацыя на аснове пазіцыйнага аналізу заснавана на тым, пгго фанема як абстрактная адзінка проціпастаўляецца гуку як канкрэтнай адзінцы, у якой яна рэалізуецца ў моўнай плыні. Адною фанеме можа адпавядаць некалькі розных рэалізацый ці алафонаў, кожны з якіх супадносіцца з пэўнай пазіцыяй.3

Перцептыўныя і сігніфікатыўныя пазіцыі фанем

Вылучаюць моцныя і слабыя фанемы, функцыя якіх як сродка адрознення слоў праяўляюцца ў рознай ступені. Р.І. Аванесаў размяжоўвае моцныя і слабыя фанемы, зыходзячы з пазіцыі іх у слове. Моцнай лічыцца пазіцыя максімальнай дыферэнцыяцыі, у якой адрозніваецца найбольшая колькасць гукавых адзінак, а слабай – пазіцыя, у якой адрозніваецца найменшая. Моцная фанема – гэта фанема, што ў адпаведнай пазіцыі не супадае ні з адной іншай фанемай. Моцнай пазіцыяй для галосных будзе пазіцыя пад націскам, для зычных – перад галосным або санорным. Слабая фанема – фанема, што знаходзіцца ў пазіцыі мінімальнай дыферэнцыяцыі і супадае па сваіх прыметах з іншымі фанемамі ў той жа фаналагічнай пазіцыі. Для галосных слабай з’яўляецца пазіцыя не пад націскам (/ сама / - / сама /. Я сама – Адзін сом), для шумных зычных пазіцыя абсалютнага канца слова (/ кос / - / кос /, косы - козы), звонкага перад глухім, глухога перад звонкім, шыпячага перад свісцячым, свісцячага перад шыпячым, цвердага перад мяккім (/каска / - / каска /, касачка - казачка).

Як вядома, фанема выконвае функцыю адрознівання самастойных моўных адзінак, або функцыю абазначэння – сігніфікатыўную (ад лацінскага абазначаць). Такім чынам, існуе сігніфікатыўна моцная і сігніфікатыўна слабая пазіцыя фанем. Адначасова фанема выконвае і функцыю ўспрымання, давядзення да ўспрымання – перцэптыўную (ад лацінскага ўспрыманне). Перцэптыўна моцнай пазіцыяй (або вымаўленча моцнай) з'яўляецца пазіцыя мінімальнай абумоўленасці. У такой пазіцыі вымаўленне гука ў слове блізкае да яго вымаўлення ў ізаляваным становішчы. Для **а, о, у** гэта пачатак слова або пазіцыя пасля цвердага (вада, ноч, вугаль – уплыў суседніх гукаў на вымаўленне мінімальны). Для **і, э** моцнай з'яўляецца пазіцыя пасля мяккіх перад цвердымі (ніз, меч). Для зычных перцэптыўна моцнай з'яўляецца пазіцыя перад **а**, які ў адрозненне ад астатніх галосных аказвае найменшы ўплыў на зычныя. Напрыклад, перад **о, у** зычныя набываюць дадатковую лабіялізаванасць.

Перцэптыўна слабая пазіцыя – пазіцыя, у якой вымаўленчая якасць гука невысокая. Галосныя непярэдняга рада становяцца больш пярэднімі пад уплывам мяккіх зычных (масла - мяса). Для галосных пярэдняга рада пазіцыя пасля цвердых абумоўлівае іх перамяшчэнне ў накірунку да задняга рада (цела - цэп). Паміж мяккімі галосныя вымаўляюцца напружана і закрыта.

Супадзенне сігніфікатыўна і перцэптыўна моцных пазіцый дае абсалютна моцную пазіцыю. Па гуку, які знаходзіцца ў абсалютна моцнай пазіцыі, і называюць фанему (рад, рады, у радзе, радам)

1) сігніфікатыўна моцная пазіцыя перад галосным выяўляецца ў формах слова рады, у радзе, радам;

2) перцэптыўна моцная пазіцыя перад галосным [а] выяўляецца ў форме радам, якая і дае абсалютна моцную пазіцыю.

Склад фанем мовы – гэта сукупнасць фанем у абсалютна моцнай пазіцыі.

Фанемны рад, варыянт і варыяцыя фанемы, гіперфанема

На адносінах пазіцыйнага чаргавання, калі фанема разглядаецца як рад гукаў, якія пазіцыйна чаргуюцца ў межах марфемы, заснавана вучэнне аб фанеме ў працах прадстаўнікоў маскоўскай фаналагічнай школы. Вучоныя гэтай школы вылучаюць з функцыянальнага пункту погляду моцныя і слабыя пазіцыі ў залежнасці ад таго, дапамагаюць яны ці не выконваць фанеме сэнсаадрознівальную функцыю і функцыю атаясамлівання моўных адзінак.

Фанемны рад

Фанемны рад – гэта рад фанем, які пачынае фанема (моцная фанема, знаходзіцца, калі гэта магчыма, у абсалютна моцнай пазіцыі) і працягваюць яе алафоны (варыянты фанем, слабыя фанемы).

У структуры мовы фанемны рад паказвае на сувязь паміж фанемай і марфемай. Фанемны рад вылучаюць толькі ў складзе адной марфемы. Паспрабуем вылучыць фанемныя рады ў караневай марфеме слова вада. Для

гэтага неабходна змяняць форму слова такім чынам, каб выявіць усе моцныя і слабыя фаналагічныя пазіцыі: *вада, воды, вод, вадзе*. Колькі фанемных радоў можам вылучыць?

1. Фанема / в / знаходзіцца ў абсалютна моцным становішчы ў формах слова *вада, вадзе*. У гэтых формах слова, як і ва ўсіх астатніх, яна рэалізуецца алафонам / в /. Фанемны рад складаецца з фанемы / в / і яе алафона / в /.

2. Фанема / о / у абсалютна моцным становішчы знаходзіцца ў формах слова *воды, вод*. У слабым становішчы ў формах *вада, вадзе*. Фанемны рад складаецца з фанемы / о / і яе алафона / а /.

3. Фанема / д / у абсалютна моцным становішчы знаходзіцца ў форме *вада*. Усе астатнія формы выяўляюць алафоны фанемы: / д /, / т /, / дз /.

Запомніце: фанемны рад выяўляецца толькі ў складзе марфемы! Адзінства пазіцыйна абумоўленых чаргаванняў, што ўтварае фанемны рад, з'яўляецца паказальнікам тоеснасці марфемы. Фанемны рад увабраў у сябе ўсе неістотнае для марфемы як значымай адзінкі, усе знешняе, пазіцыйна абумоўленае.

Паняцці варыянт і варыяцыя фанемы

Фанема рэалізуецца ў слове праз гукі. У залежнасці ад колькасці магчымых фаналагічных пазіцый можа быць выражана як адным, так і некалькімі гукамі. Фанема ў маўленні – гэта алафон (скарб, скарбам, аб скарбе; фанема б – у абсалютна моцнай пазіцыі; алафоны фанемы / б / -- / б /, / п /, / б' /). Алафон можа быць варыянтам фанемы або варыяцыяй.

Варыянт фанемы: якасць гука, які выражае фанему, змяняецца настолькі, што ён супадае з алафонам іншай фанемы (драўляны - дрэва, сталы - стол; у першым слове ў абсалютна моцнай пазіцыі выяўляецца фанема / э /, выражаная алафонам / а /, у другім выяўляецца фанема / о /, выражаная алафонам / а /). У выніку атрымліваецца, што дзве розныя фанемы супалі ў адным алафоне. Такім чынам, / а / — варыянт фанемы / э / і варыянт фанемы / о /).

Варыяцыя фанемы: якасць гука ў новай фаналагічнай пазіцыі змяняецца нязначна, ён не супадае з алафонам іншай фанемы (стану – стань, фанема / а / (выражана алафонам / а / перад цвёрдым і алафонам / а' / перад мяккім. Вядома, што пазіцыя галоснага перад мяккім дае нязначныя змены ў радзе галоснага, аднак не закранае яго сутнасць).

Гіперфанема

Пры няпоўных пазіцыйных радах алафонаў, калі адсутнічае асноўны алафон (фанема ў моцнай пазіцыі) і дакладнае вызначэнне фанемы па гэтай прычыне немагчымае, вучоныя маскоўскай фаналагічнай школы ўводзяць асобную адзінку – гіперфанему.

Напрыклад, у слове *сабака* галосны ў першым складзе рэалізуе не звычайную “правяральную” фанему, а гіперфанему / о-а /. Чаму? Для таго,

каб выявіць фанему неабходна знайсці для яе абсалютна моцную пазіцыю, што з'яўляецца супадзеннем перцэптыўна і сігніфікатыўна моцных пазіцый, ці як мінімум сігніфікатыўна моцную. Для галоснага а сігніфікатыўна моцнай з'яўляецца пазіцыя пад націскам, перцэптыўна моцнай – пазіцыя пасля цвёрдага перад цвёрдым.

Сабакі, сабачы, сабакавод, сабаказнавец, сабакападобны, сабачаня, сабачка, сабачнік і г.д.

Усе формы слова і аднакарэнныя словы не выяўляюць сігніфікатыўна моцнай пазіцыі. Мы не можам адказаць на пытанне аб паходжанні гук а / а /: ці гэта фанема / а /, ці алафон фанемы / о /, які праяўляецца ў ненаціскавой пазіцыі.

Аналагічная сітуацыя наглядаецца і ў сістэме зычных фанем. Напрыклад, у *слове* стол першым з'яўляецца гук / с /, які можа быць алафонам фанемы / с / або / з /. Каб высветліць гэта, неабходна паставіць фанему ў сігніфікатыўна моцную пазіцыю. Для зычнага гэта пазіцыя перад галосным або перад санорным. Відавочна, што падстаноўка галоснага або санорнага ў дадзенай сітуацыі немагчымая. Фаналагічная праблема вырашаецца шляхам увядзення гіперфанемы /с-з/.

Нейтралізацыя фанемных проціпастаўленняў

Істотным фактарам, што аб'ядноўвае асобныя элементы ў фаналагічнай сістэме, з'яўляецца нейтралізацыя.

Нейтралізацыя – пазіцыйнае (частковае) знікненне супрацьпастаўлення. Наяўнасць апазіцыі фанем / д /- / т / дае магчымасць адрозніваць словы: *дом* - *том*. Аднак у пазіцыі абсалютнага канца слова гэтыя дзве фанемы губляюць дыферэнцыяльную прымету па глухасці-звонкасці і супадаюць у адным алафоне (*код* - *кот*, [*кот*]).

Фаналагічная апазіцыя, пгго характарызуецца пазіцыйным знікненнем супрацьпастаўлення, называецца нейтралізуемай апазіцыяй.

Нейтралізуемай апазіцыяй будзе, напрыклад, пазіцыя звонкай фанемы перад глухой: *казка* - *каска*. Словы ў гэтай мінімальнай пары адрозніваюць дзве фанемы / з / і / с /, якія ўтвараюць апазіцыю паводле дыферэнцыяльнай прыметы глухасць-звонкасць. Звонкая фанема, якая трапіла ў пазіцыю перад глухой, рэалізуецца алафонам / с /, які супадае з алафонам глухой фанемы і губляе сваю здольнасць адрозніваць словы, нейтралізуецца. Фанемы нейтралізуюцца ў сігніфікатыўна слабай пазіцыі.

Чаргаванні фанем, іх тыпы і характарыстыка

У залежнасці ад фанетычных умоў змяняецца і якасць гукаў. Напрыклад, у становішчы паміж цвёрдымі зычнымі прадстаўлены галосныя / а /, / о /, / э /, / у /, / ы /, паміж мяккімі зычнымі выступаюць галосныя больш пярэдняга рада. Гэтыя фізічна розныя гукі нясуць адну і тую ж функцыянальную нагрузку і аб'ядноўваецца ў адну фанему.

Паколькі якась фанем цесна звязана з фаналагічнымі ўмовамі, яны ўтвараюць фаналагічныя рады, колькасць гукаў у кожным з якіх аднолькавая:

o – /o/, /‘o/, /o’ /, /‘o’ / y-/y/, /‘y/, /y’ /, /‘y’ / э- /э/, /‘э/, /э’ /, /‘э’ /
i- /ы/, /‘i/, /ы’ /, /‘i’ /

Такія мінімальныя адрозненні ніяк не звязаны з марфемнай структурай слова. Гэтыя фаналагічныя рады называюць паралельнымі.

Другі тып пазіцыйных змен характарызуецца тым, што яны адбываюцца звычайна на стыках марфем і колькасць проціпастаўленых адзінак аказваецца рознай у розных пазіцыях. Адбываецца гэта таму, што некаторыя пары фанем, якія проціпастаўлены ў пэўных пазіцыях, супадаюць у адным алафоне – адбываецца нейтралізацыя проціпастаўленняў. Такім чынам утвараюцца перасякальныя рады. Перасякальнымі такія рады называюцца таму, што дзве або больш фанем перасякаюцца ў адным алафоне ў слабай пазіцыі. Такія рады ўзнікаюць у выніку чаргаванняў звонкіх і глухіх, цвёрдых і мяккіх, шыпячых і свісцячых.

с - з перасякаюцца ў алафоне / с / у пазіцыі перад глухім

с – з перасякаюцца ў алафоне / з / у пазіцыі перад звонкім

с – ш перасякаюцца ў алафоне / ш / перад шыпячым і г. д.

Супадзенне не пад націскам фанем о, э, а ў алафоне / а / таксама ўяўляе сабой перасякальны рад чаргаванняў.

о перасякаюцца

э ў алафоне / а /

а не пад націскам

Перасякальныя чаргаванні, як і паралельныя, носяць рэгулярны характар. Але яны істотна адрозніваюцца ад паралельных тым, што назіраюцца не ў розных словах, а ў адной і той жа марфеме (*казаць - казка, мыш - мышся*).

3. ФАНАЛАГІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

СІСТЭМА ЗЫЧНЫХ ФАНЕМ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

- 1. Паняцце фаналагічная сістэма; Сістэма зычных фанем беларускай мовы**
- 2. Карэляцыя фанем па глухасці-звонкасці**
- 3. Карэляцыя цвёрдых-мяккіх фанем**
- 4. Карэляцыя выбухных-афрыкатыўных**
- 5. Фаналагічны статус фанемы J**
- 6. Частковыя рады зычных фанем: свісцячых і шыпячых, выбухных і афрыкатыўных**
- 7. Схema нейтралізацыі зычных фанем у сігніфікатыўна слабай пазіцыі**

Фаналогія выяўляе прынцыпы і метады вызначэння складу фанем мовы, а таксама апазіцыі, якія існуюць паміж асобнымі фанемамі і іх групамі, з чаго складаецца адзіная сістэма фанем - фаналагічная, або фанематычная, сістэма.

Паняцце фаналагічная сістэма. Сістэма зычных фанем беларускай мовы

Фаналагічная сістэма, як і любая іншая сістэма (ад грэч. цэлае, што складаецца з частак), - пэўная цэласнасць узаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых элементаў. Побач з тэрмінам сістэма часта ўжываецца блізкі тэрмін інтэграцыя. **Інтэграцыя** – працэс і вынік працэсу злучэння асобных частак у цэлае, узмацненне цэласнасці сістэмы шл яхам узмацнення ўзаемасувязі яе элементаў.

У фаналагічнай сістэме змест фанемы вызначаецца яе месцам, характарам сувязей з іншымі фанемамі. Гэта інтэгрыраваная сістэма. Задача фаналогіі як навукі заюпочаецца ў выяўленні механізмаў інтэграцыі асобных фанем у сістэму, вывучэнні сувязей паміж фанемамі.

Якім жа чынам фанемы звязваюцца адна з другой? Вядома, што ў тых ці іншых адносіны ўступае не кожны прадмет з любым іншым прадметам, не кожны чалавек з любым іншым чалавекам. Для ўзаемадзеяння неабходны пэўныя падставы. Такой падставай могуць служыць адносіны тоеснасці або адрознасці - неабходная ўмова ўзаемасувязі элементаў. Адносіны супастаўлення і супрацьпастаўлення выяўляе паняцце апазіцыі.

Дзень - ноч, цяпло - холад, жыцце - смерць.

Прыведзеныя прыклады з'яўляюцца лексічным выражэннем апазіцыі. Па-першае, яны ўступаюць у адносіны супрацьлегласці: дзень супрацьстаіць ночы, цяпло холаду, жыцце смерці. Па-другое, яны выяўляюць сваю сутнасць толькі разам, адно праз другое: зіма існуе толькі таму, што ёсць лета, цяпло мы можам адчуць толькі тады, калі ведаем, пгго такое холад, смерць немагчымая без жыцця, як і жыцце без емерці, - Адзінства і барацьба супрацьлегласцяў.

Фаналагічная апазіцыя - асноўны спосаб узаемасувязі асобных фанем у фаналагічнай сістэме ў вініку дзеяння інтэграцыйных сіл падабенства і адрознення.

Фаналагічныя апазіцыі. Карэляпыя

Прыметы фанем могуць быць дыферэнцыяльнымі і інтэгральнымі. Дыферэнцыяльнымі лічацца такія прыметы, якія выкарыстоўваюцца ў мове падчас супрацьпастаўлення фанем, інтэгральнымі такія, якія не могуць быць для гэтага выкарыстаны. Так, звонкасць-глухасць для большасці зычных з'яўляецца дыферэнцыяльнай прыметай, таму пгго па ей супрацьпастаўляюцца /б/і/п/, /д/ і/ т/, /ж/ і/ ш/ іг.д. Дзятакогагука, як /ф/, характэрная глухасць не з'яўляецца дыферэнцыяльнай прыметай, бо па прымеце звонкасці-глухасці гэты гук не супрацьпастаўлены іншаму. Па

арфаэпічных нормах беларускай мовы неаходна вымаўляць гук / г / фрыкатыўны, а не выбухны. Аднак няма такіх пазіцый, у якіх бы сустракаліся і супастаўляліся гэтыя гукі. З пазіцый фаналогіі слова *горад*, вымаўленае з фрыкатыўным і выбухным, застаецца тым самым словам. Такое супрацьпастаўленне не мае функцыянальнай нагрукі, ніколі не адрознівае сэнс слоў і марфем.

Па дыферэнцыяльных прыметах фанемы ўтвараюць апазіцыі.
Апазіцыя - ядро фаналогіі.

Пры параўнанні дзвюх фанем, што знаходзяцца ў апазіцыі, можам вылучыць у іх нешта агульнае і адрознае. Напрыклад, у супрацьпастаўленні / п / і / д / агульнае - зычныя, шумныя, змычныя, цвёрдыя; дыферэнцыяльныя прыметы (тое, пгго адрознівае іх адну ад другой) - / п / - губны, / д / - язычны, / п / - глухі, / д / - звонкі.

У такіх проціпастаўленнях , як / п / - / п' /, / п / - / б /, фанемы адрозніваюцца адна ад другой адсутнасцю або наяўнасцю цвёрдасці-мяккасці, глухасці-звонкасці. Фанемы, што ўступаюць у такія супрацьпастаўленні, утвараюць суадносныя пары на дадзеных прыметах. Дзве фанемы аб'ядноўваюцца ў апазіцыю, аднак асобныя апазіцыі сістэмай не з'яўляюцца. Неабходна выяўляць спосабы і механізмы іх інтэграцыі ў болын буйныя аб'яднанні і ў сістэму як цэлае. Адрозненні паміж членамі апазіцыі адначасова з'яўляюцца і падабенствам, пгго аб'ядноўвае асобныя апазіцыі ў адпаведныя гр)тгы, якія будзем называць карэляцыямі.

Карэляцыя - узаемная адпаведнасць, узаемасувязь і абумоўленасць моўных элементаў. Механізм інтэграцыі апазіцый заключаецца ў тым, што розніца паміж членамі апазіцыі адначасова з'яўляецца падабенствам, якое аб'ядноўвае яе з іншымі апазіцыямі.

Паспрабуем праілюстраваць інтэграцыю асобных апазіцый у карэляцыю. Дапусцім, мы маем некалькі апазіцый:

- б-п** змычныя, губна-губныя, цвёрдыя
- д-т** змычныя, зубныя, цвёрдыя
- г-х** змычныя, заднеязычныя, цвёрдыя
- з-с** фрыкатыўныя, зубныя, цвёрдыя
- ж-ш** фрыкатыўныя, пярэдне-паднябенныя, цвёрдыя
- дз-ц**

Пералічаныя прыметы гукаў з'яўляюцца агульнымі для членаў апазіцыі, яны не адрозніваюць іх адзін ад другога, а значыць, з'яўляюцца інтэгральнымі. Дыферэнцыяльнай прыметай для членаў кожнай апазіцыі з'яўляецца прымета глухасць-звонкасць (гукі ў апазіцыі адрозніваюцца толькі па глухасці-звонкасці). Агульнасць дыферэнцыяльнай прыметы аб'ядноўвае ўсе названыя апазіцыі ў адну карэляцыю. Такую агульную дыферэнцыяльную прымету называюць карэлятыўнай прыметай.

Наяўнасць дыферэнцыяльных прымет, якія ўтвараюць карэляцыю, сведчыць пра тое, што большасць фанем не ізаляваны адна ад другой, а звязаны паміж собой, уваходзяць у сістэму.

Сістэма зычных фанем беларускай мовы

Адна з найболей значных задач прыватнай фаналогіі - выяўленне сістэмы фанем мовы. Колькасць фанем мовы выяўляецца шляхам падбору мінімальных пар (рот - кот, дом - том), у якіх выразна выяўляецца здольнасць фанемы адрозніваць сэнс. Аналіз лексікі беларускай мовы паказвае, што ей уласцівы наступныя зычныя фанемы:

/n/, /n ʔ/, /b/, /b ʔ/, /m/, /m ʔ/, /f/, /f ʔ/, /v/, /v ʔ/, /t/, /t ʔ/, /d/, /d ʔ/, /c/, /c ʔ/, /z/, /z ʔ/, /h/, /h ʔ/, /l/, /l ʔ/, /ɹ/, /ɹ ʔ/, /j/, /j ʔ/, /x/, /x ʔ/

Своеасаблівае месца ў складзе фанем беларускай мовы займае фанема /ʏ/. Гук /ʏ/ сустракаецца толькі ў пазіцыі пасля галосных перад зычнымі. Гэты гук гістарычна ўзнік у выніку змянення, з аднаго боку, гукаў /v/, /v ʔ/ на гук /ʏ/, з другога - цвёрдага /l/ на /ʏ/. У першым выпадку развілося чаргаванне /v, v ʔ - ʏ/: крыві - кроў, г.зн. гук /ʏ/ з'яўляецца тут варыянтам /v/ або /v ʔ/. Змяненне ж /l/ на /ʏ/ не прывяло да ўзнікнення чаргаванняў /l - ʏ/: воўк, ваўкі, воўчы. Праціпастаўленне /l/ - /ʏ/ служыць у сучаснай беларускай мове для адрознення слоў: *тоўк - толк, колкі - коўкі*. Гэта значыць, што ў беларускай мове ёсць фанема / ʏ / . Яна санорная, заўсёды цвёрдая, сустракаецца ў невялікай колькасці слоў у пазіцыі пасля галоснага перад зычным. Такім чынам, усе даследчыкі фаналагічнай сістэмы беларускай мовы вызначаюць пералічаныя 33 фанемы. Акрамя таго ёсць гукі фаналагічны статус якіх вызначаецца па-рознаму.

Разгледзім падрабязней асаблівасці функцыянавання гукаў выбухнога /g/, цвёрдага /dz/, мяккіх /gʲ/, /kʲ/, /xʲ/. Адны аўтары лічаць іх самастойнымі фанемамі і ўключаюць у фанемны склад беларускай літаратурнай мовы, другія не.

Вымаўленне фрыкатыўнага гука /g/ з'яўляецца арфаэпічнай нормай беларускай мовы, выбухны гук /g/ вымаўляецца ў невялікай колькасці запазычаных слоў: *гузік, гвалт, ганак, гонта, гарнец, газа, швагер, гуз* і некаторыя іншыя. Пры гэтым замена фрыкатыўнага на выбухны і наадварот прыводзіць да парушэння арфаэпічнай нормы, аднак сэнс слова ад гэтага не мяняецца, г.зн. што фрыкатыўны і выбухны не адрозніваюць слоў і не могуць утвараць мінімальных пар. У фаналагічнай сістэме, на нашу думку, ёсць толькі адна фанема /g/ незалежна ад таго выражана яна фрыкатыўным або выбухным.

Цвёрды зычны /dz/ сустракаецца ў нешматлікіх словах, запазычаных з польскай мовы, а таксама ў некаторых беларускіх словах гукапераймальнага характару: *пэндзаль, ксёндз, дзынкаць, дзылінкаць* і падобных. Мінімальных пар, адрозненне якіх было б звязана з супраціпастаўленнем /dz ʔ/ і /dz/ няма, аднак можна вылучыць асобныя сегментныя пары, напрыклад, *дзынкаць і дзінь-дзінь*.

Асобнае месца займаюць мяккія заднеязычныя. Пары /k /-/ kʲ/, /g /-/ gʲ/ у беларускай мове з'яўляюцца адносна новымі. Для пары /g /-/ gʲ/ выяўляюцца адзінкавыя мінімальныя пары: *гэта - гета, гэі - гей, готы - Гётэ*. Наяўнасць

такіх пар гаворыць на карысьць проціпастаўлення фанем / г / і / г' /, аднак звяртае на сябе ўвагу тое, што мінімум адно слова ў парах з'яўляецца запазычаным. Гэтая пара ў беларускай мове лічыцца новай. Такое ж фаналагічнае становішча займае і / к' / адносна / к /, бо яны таксама проціпастаўляюцца ў парах слоў, адно з якіх або абодва з'яўляюцца запазычанымі: *куры* - *кюры*. Пара / х / - / х' / не сустракаецца ў аднолькавай фанетычнай пазіцыі ў мінімальным парах, / х' / можа быць толькі перад / і /, а таксама перад / э /, калі яно не з'яўляецца канчаткам: *стрэхі*, *хібы*, *хітры*, *хеўра*. Ва ўсіх астатніх выпадках ужываецца толькі / х /. Слоўнікі беларускай мовы не фіксуюць слоў, у якіх у пачатку слова спалучаецца [хы], і толькі адно слова, у якім спалучаецца пачатковае / х / з / э /, і тое з паметай абласное: *хэньць*. Г.зн. што падбор мінімальнай пары становіцца немагчымым. Аднак актыўныя працэсы запазычвання могуць прывесці да з'яўлення гэтай пары.

Такім чынам, спецыфікай разгледжаных выбухнога / г /, цвёрдага / дз /, мяккіх заднеязычных з'яўляецца тое, што яны сустракаюцца пераважна ў запазычанай лексіцы і ў адзінкавых гукапераймальным словах. Некаторыя даследчыкі ўключаюць іх у склад самастойных фанем, аднак разглядаюць як адзінкі асобнай фаналагічнай падсістэмы. У фаналагічнай падсістэме агульнаўжывальных слоў беларускай мовы адрозніваюць 33 зычныя фанемы. У падсістэме запазычаных і малаўжывальных слоў яшчэ да 5 фанем.

Карэляцыя фанем па глухасці-звонкасці

Суадносныя рады зычных фанем у беларускай мове

Паводле дыферэнцыяльных прымет звонкасці-глухасці, цвёрдасці - мяккасці фанемы проціпастаўляюцца ў суадносныя пары, якія аб'ядноўваюцца ў суадносныя рады.

Суадносны рад звонкіх-глухіх зычных фанем складаецца з 9 пар фанем: / б-п, б'-п', д-т, дз'-ц', з-с, з'-с', ж-ш, дж-ч, г-х /. Фанемы ў парах характарызуюцца шэрагам інтэгральных прымет і толькі адной дыферэнцыяльнай, наяўнасці або адсутнасці голасу. Ёсць яшчэ дзве пары фанем, якія слаба проціпастаўлены па глухасці-звонкасці, гэта /дз/-/ц/ і /г/-/к/. Слабая проціпастаўленасць тлумачыцца тым, што /дз/ і выбухны /г/ рэдкаўжывальныя, а выбухны /г/ з'яўляецца факультатыўным варыянтам фрыкатывага.

Проціпастаўленне глухіх і звонкіх фанем найбольш поўна праяўляецца перад галоснымі.

Наяўнасць карэлятыўных адносін паміж парнымі глухімі і звонкімі зычнымі фанемамі пацвярджаецца тым, што ў шэрагу фанетычных пазіцый яны супадаюць у адным алафоне:

грыбам

грыпам [*грып*]

ношак

ножак [*ношка*]

Такім жа чынам перад звонкімі зычнымі глухія азванчаюцца, а перад глухімі звонкія аглушаюцца.

Значная колькасць зычных фанем пар па звонкасці-глухасці не ўтварае. Да няпарных фанем у беларускай мове адносяцца санорныя /в, в', л, л', м, м', н, н', р, й, ў /, якія не маюць адпаведных парных глухіх, і глухія /ф, ф', к, ц /, якія не маюць адпаведных парных звонкіх.

Санорныя артыкуляцыйна і акустычна істотна адрозніваюцца ад звонкіх зычных умовамі вылучэння гукавой хвалі, хоць назіраецца і падабенства да звонкіх, асабліва ў гуках [в, в']. Найбольш істотныя і паслядоўныя адрозненні назіраюцца ў функцыянаванні. Перад санорнымі не адбываецца азванчэнне глухіх, г.зн. што пазіцыя перад санорнымі для шумных зычных з'яўляецца моцнай, як і перад галоснымі:

сляпіць - зляпіць, двор - твор

Усе санорныя фанемы выступаюць перад галоснымі, за выключэннем /ў/, якая выступае толькі пасля галоснага перад зычным. Перад санорнымі выступаюць усе няпарныя па звонкасці-глухасці зычныя за выключэннем фанем / в /, / в' /, якія рэалізуюцца ў варыянце / ў /: *слава - слаўна, лавіць - лоўля*. Фанемы / в /, / в' / выступаюць у варыянце / ў / такасама перад шумнымі зычнымі і ў канцы слова: *трава - траўка - траў*. У некаторых выпадках рэалізуецца ў варыянце / ў / і фанема / л /: *чытала - чытаў, думала - думаў*.

Астатнія няпарныя звонкія ў канцы слова і перад глухімі зычнымі істотна не змяняюцца, яны крыху менш гучныя, чым перад галоснымі.

Няпарныя глухія / к /, / ц / перад звонкімі шумнымі выступаюць у сваіх варыяцыях / г-выбухны /, / дз / (г - выбухны, дз не лічацца самастойнымі фанемамі, бо ўжываюцца пераважна ў сістэме запазычаных слоў)

Такім чынам, суадносна рад фанем па глухасці-звонкасці складаецца з 11 пар фанем, 9 з якіх проціпастаўлены выразна, а 2 (/ г-к / і / дз-ц /) – слаба.

Карэляцыя цвёрдых-мяккіх фанем

Суадносна рад цвёрдых і мяккіх фанем складаецца з 11 пар:

/ б-б', п-п', ф-ф', м-м', в-в', д-дз', т-ц', з-з', с-с', л-л', н-н' / . Некаторыя даследчыкі дадаюць яшчэ 3 пары: / к-к', г-г', х-х' / . Увогуле вырашэнне пытання аб агульнай колькасці зычных фанем, суаднесеных па цвёрдасці-мяккасці, будзе залежаць ад выбару аднаго з трох рашэнняў:

1. Лічыць, што проціпастаўляюцца цвёрдыя і мяккія зычныя фанемы, а колькасць галосных фанем, іх асаблівасці разглядаць як цалкам абумоўленыя папярэднімі зычнымі.

2. Лічыць, што проціпастаўляюцца цвёрдыя і мяккія галосныя, а цвёрдасць або мяккасць зычных абумоўлена наступнымі галоснымі.

3. Лічыць, што проціпастаўляюцца цэлыя склады па цвёрдасці-мяккасці і з'яўляюцца непадзельнымі адзінкамі, што адрозніваюць словы.

Традыцыйна прымаецца першае рашэнне, г.зн. вылучаюцца самастойныя мяккія фанемы: *лес, лясы — /л' /*.

Другое рашэнне не падыходзіць таму, што мяккасць зычных не заўсёды можа разглядацца як абумоўленая пазіцыяй перад галоснымі. Мяккія зычныя сустакуюцца і ў пазіцыях, незалежных ад галосных: *святло, дзень* –/с'/, /н'/.

Не падыходзіць і трэцяе вырашэнне фаналагічнай праблемы, бо акрамя адкрытых складоў ёсць і закрытыя, ёсць і разнастайныя спалучэнні зычных. Акрамя фаналагічных адзінак тыпу склада давялося б уводзіць і фаналагічныя адзінкі, якія суадносяцца толькі з мяккімі зычнымі: *кон* –*конь*.

Вызначальнай пазіцыяй для фаналагічнага аналізу цвёрдых і мяккіх з'яўляецца іх становішча ў канцы слова і перад зычнымі. Гэта значыць, што мы разглядаем мяккія зычныя як самастойныя фанемы, а галосныя пасля іх як абумоўленыя пазіцыяй варыянты гукаў, якія адносяцца да тых жа фанем, што і іх варыянты пасля цвёрдых.

У названых пазіцыях не могуць быць проціпастаўлены губныя гукі, бо ў пазіцыі канца слова яны заўсёды цвёрдыя, у пазіцыі перад мяккімі зычнымі яны не падпадаюць пад асіміляцыю па мяккасці (фанетычная асаблівасць беларускай мовы).

Значна абмежавана ўжыванне мяккіх членаў проціпастаўлення ў выніку дзеяння закона аглушэння звонкіх зычных (*мазь* – /с'/ і інш.). Фаналагічнасць цвёрдых і мяккіх зычных найболей поўна выражана толькі ў парах /т—ц, с-с', н-н', л-л'/, якія шырока проціпастаўлены ў канцы слова:

вугал – *вугаль*, *быт* – *быць*, *рыс* – *рысь* і інш.

Іншыя ж пары па цвёрдасці-мяккасці хоць і не проціпастаўляюцца ў вызначанай пазіцыі, разглядаюцца з фаналагічнага пункту погляду так, як і пары, проціпастаўленне ў якіх відавочнае.

Сярод мяккіх зычных асобнае месца займаюць заднеязычныя (гл. вышэй).

Фаналагічны аналіз адносін паміж фанемамі /т/, /ц'/ і /ц/

З пункту гледжання артыкуляцыі і акустычных уласцівасцей гукі /ц/ і /ц'/ розніцца паміж сабой у такой жа ступені, як і іншыя пары цвёрдых і мяккіх зычных. З пункту гледжання фаналогіі /ц/ і /ц'/ несумненна проціпастаўлены:

цэлы – *цель*, *цэгла* – *цягло*

/ц/ — /ц'/ /ц/ — /ц'/

Карэляцыйная сувязь паміж імі не назіраецца, адсутнічаюць фанетычныя пазіцыі, у якіх адбывалася б чаргаванне цвёрдага /ц/ з мяккім /ц'/.

Затое паміж /т/ і /ц'/ карэляцыйная сувязь відавочная. Галоўнай прычынай захавання карэляцыі /т/ і /ц'/ з'яўляюцца шматлікія чаргаванні гукаў /т/ і /ц'/, якія адбываюцца пры змене форм слова і падчас утварэння новых слоў:

хата – у *хаце*, *свята* – аб *свяце*

/т//ц'/ /т/- /ц'/

Фаналагічны аналіз адносін паміж фанемамі /д/, /дз'/, /дз/ Фанема /дз/
/ сустрэкаецца выключна рэдка (у словах, запазычаных з польскай мовы, і ў

некаторых гукаперайманнях), таму ніякіх функцыянальных адносін паміж фанемамі / дз / і / дз' / не ўсталявалася. Карэляцыйныя адносіны паміж / д / і / дз' / ілюструюцца шматлікімі прыкладамі чаргаванняў:

дні – дзень, сад – у садзе, люд – аб людзе

/д/-/дз' / /д/-/дз' / /д/- /дз' /

[т] [т]

Няпарныя фанемы па цвёрдасці-мяккасці

Па-за карэляцыйнай па цвёрдасці-мяккасці знаходзяцца няпарныя цвёрдыя і мяккія. Да іх адносяцца 11 фанем: фанемы / ж, ш, дж, ч, ц, р, ў, дз, к, х, г /, пры гэтым 3 апошнія фанемы патрабуюць удакладнення. Заднеязычныя фанемы / г, к, х / з'яўляюцца парнымі па цвёрдасці-мяккасці ў надсістэме запазычаных слоў. Яны рэалізуюцца перад галосным /э/ у словах іншамоўнага паходжання (герой, кефір, хек, гербарый), у лексіцы ўласнай заднеязычныя фанемы рэалізуюцца мяккімі алафонамі толькі перад галосным / і / рукі, нагі, стагі, стрэхі.

Фанема / j / не мае адпаведнай цвёрдай. Мяккая фанема / j / у моцнай пазіцыі – перад галоснымі – рэалізуецца ў выглядзе сярэднеязычнага / j / . Перад зычнымі і ў канцы слова яна знаходзіцца ў слабай пазіцыі і выступае ў сваёй варыяцыі / й /

Зычныя беларускай мовы ўтвараюць сістэму, якая складаецца з двух асноўных радоў фанем, проціпастаўленых у моцнай пазіцыі па дыферэнцыяльных прыметах звонкасці-глухасці, цвёрдасці-мяккасці. Яны ўяўляюць сабой поўныя рады, акрамя іх існуюць частковыя рады зычных фанем.

Частковыя рады зычных фанем: свісцячых і шыпячых, выбухных і афрыкатыўных

Карэляцыя свісцячых-шыпячых

Суадносныя рады таксама ўтвараюць фанемы, проціпастаўленыя па месцы і спосабу ўтварэння: свісцячых (зубных) і шыпячых (пярэднепаднябенных), змычных і афрыкаты. Аднак лік такіх проціпастаўленых пар і пазіцый, у якіх яны нейтралізуюцца, невялікі.

Так, сігніфікатыва слабымі пазіцыямі для свісцячых / з, с, ц / з'яўляецца іх становішча перад шыпячымі. У гэтай пазіцыі адбываецца нейтралізацыя свісцячых-шыпячых.

Нясвіжскі

[н'ас'в'ісск'і] ([сс] - адзін доўгі гук)

Шыпячы [ж] у пазіцыі перад свісцячым [с] нейтралізуецца і супадае з асноўным алафонам фанемы / с /:

/ ж-с /

У нас штаб

[унашштап] ([шш] - адзін доўгі гук [ш])
Свісцячы [с] у пазіцыі перад шыпячым [ш]
Нейтралізуецца і супадае з асноўным алафонам фанемы / ш /:
/с-ш/

Карэляцыя выбухных-афрыкатыўных

Змычныя (выбухныя) і афрыкаты нейтралізуюцца перад шчыліннымі або афрыкатамі таго ж месца ўтварэння: сад чый і мяч чый [сатчый] і [м'аччый]

Змычны [т] - язычны, прэднеязычны, зубны, стаіць у пазіцыі перад афрыкатыўным [ч] - язычным, прэднеязычным, прэднепаднябежным. Змычны перад афрыкатай таго ж месца ўтварэння нейтралізуецца і супадае з афрыкатай:

/д — т — ч/

бот сына і моц сына

[боцсына] і [моцсына]

Змычны [т] - язычны, прэднеязычны, зубны, стаіць у пазіцыі перад шчылінным [с] - язычным, прэднеязычным, зубным. Для змычнага гэта пазіцыя нейтралізацыі, у выніку якой ён супадае з афрыкатай:

/т-ц/

Карыта - карыцца

[карыта] і [карыцца]

Змычны [т] у пазіцыі перад афрыкатыўным [ц] нейтралізуецца:

/т — ц /

Схема нейтралізацыі зычных фанем у сігніфікатыўна слабай пазіцыі

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы адным са значэнняў слова *нейтралізаваць* называе “аслабляць чый-небудзь уплыў, уздзеянне і пад.”. Што значыць “нейтралізаваць” фанему, у якой пазіцыі адбудзецца нейтралізацыя зычнай фанемы?

Як вядома, асноўная функцыя фанемы – адрозненне слоў і форм слова. Адсюль вынікае, што нейтралізаваць фанему – не даць ёй магчымасці выканаць сваю функцыю. Фанема губляе сэнсаадрознівальныя здольнасці, калі супадае з алафонам іншай фанемы. Адбываецца гэта ў сігніфікатыўна слабай пазіцыі.

Якая пазіцыя з'яўляецца сігніфікатыўна слабай для зычных фанем? Сігніфікатыўна слабай, або функцыянальна слабай, з'яўляецца пазіцыя меншага адрознівання фаналагічных адзінак, г.зн. пазіцыя, у якой дзве або некалькі проціпастаўленых фанемы перастаюць адрознівацца самі і адрозніваць самастойныя моўныя адзінкі. Сігніфікатыўна слабай для шумных зычных з'яўляецца пазіцыя ў канцы слова і перад шумнымі.

Схема нейтралізацыі фанемных проціпастаўленняў:

1. Нейтралізацыя фанемы магчымая толькі тады, калі фанема знаходзіцца ў апазіцыі да іншай фанемы па той ці іншай прымеце.

Напрыклад, фанема /с/ проціпастаўлена фанеме /з/ па глухасці-звонкасці. Гэта значыць, што ў пазіцыі нейтралізацыі названыя фанемы перастануць адрознівацца і супадуць па прымеце звонкасці-глухасці:

каска - казка ка[с]ка - ка[с]ка

Фанема /р/ не знаходзіцца ў апазіцыі да іншай фанемы па глухасці-звонкасці, бо з'яўляецца санорнай. Пазіцыя перад звонкім і перад глухім не прыводзіць да нейтралізацыі: *морж - маржы мо[рш] і ма[рж]ы*

У пазіцыі перад глухім [ш] і перад звонкім [ж] фанема застаецца нязменнай.

2. Нейтралізацыя адбываецца толькі ў слабай пазіцыі:

Толькі слабая пазіцыя фанемы можа выявіць яе алафоны (пазіцыйна абумоўленыя варыянты).

Напрыклад, фанема /з/ можа супасць з алафонам фанемы /с/. У словах *казка* і *каска* гукавы склад абсалютна аднолькавы ([каска] і [каска]). Гукавая абалонка слоў не адрознівае два розныя, семантычна не звязаныя словы. Супадзенне ў гучанні стала вынікам нейтралізацыі фанемы /з/, якая ў пазіцыі перад шумным глухім рэалізуецца праз асноўны алафон фанемы, супрацьпастаўленай ёй па глухасці-звонкасці. Калі мы зменім формы слоў, паставім абедзве фанемы ў моцную пазіцыю, вынікі нейтралізацыі знікнуць (*касачка* і *казачка*).

СІСТЭМА ГАЛОСНЫХ ФАНЕМ

1. Фаналагічна істотныя прыметы галосных фанем

2. Якасць фанем у залежнасці ад націскага складу, пазіцыі нейтралізацыі галосных фанем

Апісанне сістэмы галосных фанем прадугледжвае, па-першае, вызначэнне колькаснага складу галосных фанем беларускай мовы, па-другое, выяўлення сувязей паміж фанемамі і магчымасцей аб'яднання іх у розныя групы на аснове проціпастаўлення па іх дыферэнцыяльных прыметах. Састаў фанем вызначаецца па абсалютна моцнай пазіцыі, сістэма ж фанем – гэта ўся сукупнасць фанем і іх гукавых рэалізацый ва ўзаемадзеянні.

Фаналагічна істотныя прыметы галосных фанем

Канстытутыўнымі, вызначальнымі, прыметамі галосных фанем, па якіх яны адрозніваюцца паміж сабой, з'яўляюцца ступень пад'ёму языка і наяўнасць або адсутнасць лабіялізацыі. Прымета рада для галосных фанем пераменная і залежыць ад суседніх зычных, таму пры класіфікацыі не ўлічваецца. Кожная з галосных фанем адрозніваецца ад іншых фанем спалучэннем прымет ступені пад'ёму і наяўнасці-адсутнасці палаталізацыі: /i/ - верхняга пад'ёму, нелабіялізаваная; /y/ - верхняга пад'ёму,

лабіялізаваная; / э / - сярэдняга пад'ёму, нелабіялізаваная; / о / - сярэдняга пад'ёму, лабіялізаваная; / а / - ніжняга пад'ёму нелабіялізаваная

Састаў галосных фанем, як і састаў зычных, вызначаецца наяўнасцю мінімальных пар, пры гэтым фанему выяўляюць па абсалютна моцнай пазіцыі. Галосныя гукі ў пазіцыях пасля цвёрдых і пасля мяккіх зычных адрозніваюцца ва ўспрыманні, галосны пасля мяккага становіцца больш прэдым. Такім чынам, галосныя пасля цвёрдых і пасля мяккіх утвараюць пары: /а-'а, о-'о, э-'э, у-'у, ы-'і / . Паколькі мяккія зычныя разглядаюцца як самастойныя фанемы, якасць галоснага цалкам абумоўлена папярэднімі зычнымі і названая пары прадстаўляюць не дзве фанемы, а фанему і яе варыяцыю (/ а-'а / - фанема / а / і г. д.) Гэты погляд прыняты адносна ўсіх фанем і спрэчак не выклікае, акрамя пары / ы-'і /:

Аднымі даследчыкамі сцвярджаецца, што /і/ і /ы/ суадносяцца з асобнымі фанемамі на падставе таго, што яны могуць ужывацца ў незалежным становішчы (у пачатку слова і ў ізаляваным становішчы): *ы, ыкаць* (параўн. *окаць, акаць*).

Другія сцвярджаюць, што гукі / і / і / ы / выражаюць адну фанему. У якасці доказа яны прыводзяць тое, што названыя гукі не ўжываюцца ў адной фанетычнай пазіцыі: / і / ужываецца толькі пасля мяккіх, а / ы / толькі пасля цвёрдых. У залежнасці ад пазіцыі назіраецца пераход / і / у / ы /: *іголка-зыголка, інстытут - п'эдынстытут* і інш. Адваротная з'ява не назіраецца таму, што ў беларускай мове фактычна няма слоў, якія пачынаюцца з / ы /.

Такім чынам, у фаналагічнай падсістэме агульнаўжывальных слоў адрозніваецца 5 галосных фанем: / а, о, у, э, і / . Фанема / ы /, проціпастаўленая іншым фанемам, ёсць толькі ў фаналагічнай падсістэме рэдкаўжывальных слоў (у назве літары ы, лінгвістычных тэрмінах, запазычаных геаграфічных назвах). Таму найбольш распаўсюджанае фаналагічнае рашэнне — гукі [ы] і [і] аб'ядноўваюцца ў адну фанему / і /.

Якасць фанем у залежнасці ад націскага склада, пазіцыі нейтралізацыі галосных фанем

Якасць галосных фанем у залежнасці ад націскага склада. Сігніфікатыўна моцнай для галосных фанем з'яўляецца пазіцыя пад націскам. У гэтай пазіцыі названыя 5 галосных фанем проціпастаўляюцца адна адной і адрозніваюць словы і формы слоў.

Пазіцыяная якасць галосных фанем адрозніваецца ў залежнасці ад якасці суседніх зычных. Кожная галосная фанема ў сігніфікатыўна моцнай пазіцыі рэалізуецца ў наступных алафонах:

а — / а /, / 'а /, / а' /, / 'а' /

о — / о /, / 'о /, / о' /, / 'о' / у--/у/, / 'у /, / у' /, / 'у' /

э — / э /, / 'э /, / э' /, / 'э' /

і — / ы /, / 'і /, / ы' /, / 'і' /

Ненаціскае становішча для галосных з'яўляецца сігніфікатыўна слабай пазіцыяй. У гэтай пазіцыі магчыма супадзенне некалькіх гукаў у адным, таму

і колькасць проціпастаўленых фанем змяншаецца. Становішча галосных не пад націскам з'яўляецца пазіцыяй нейтралізацыі.

Вядома, што галосныя фанемы /о/, /э/, /а/ пасля цвёрдых у пазіцыі не пад націскам у фаналагічнай падсістэме ўласнай лексікі супадаюць у асноўным алафоне фанемы /а/.

Напрыклад, *бор – бары, вокны – акно, рэкі – рака* і інш.

Калі гукавая абалонка слоў адрозніваецца толькі гукамі, што выражаюць названыя фанемы, то ў слабай для іх пазіцыі адбудзецца нейтралізацыя, якая прывядзе да поўнага супадзення у гучанні:

Вал у форме множнага ліку – *валы*

Вол у форме множнага ліку – *валы*

(фанетыка гэты працэс называе аканнем)

Працэс нейтралізацыі прывёў да неадрознення розных, семантычна нятоесных слоў.

У пазіцыі не пад націскам пасля цвёрдых зычных у фаналагічнай падсістэме ўласнай лексікі выразна адрозніваюцца толькі фанемы /і/, /у/.

Якасць галосных фанем залежыць і ад месца націску. Вызначаюць пазіцыю першага пераднаціскага склада і пазіцыю астатніх пераднаціскных і паслянаціскных складоў.

Вядома, што фанемы /э/, /о/, /а/ у першым пераднаціскным складзе праяўляюцца ў алафоне /а/. У гэтай пазіцыі адрозніваюць словы толькі фанемы /і/, /у/:

Лес - лясок, зоры - зара, вёсны - вясна

[л'эс] - [л'асок], [зоры] - [зара], [в'осны] - [в'асна]

(фанетыка гэтыя працэсы называе аканнем у шырокім сэнсе: пасля цвёрдых - уласна аканне, пасля мяккіх - яканне)

Галосныя ў іншых ненаціскных складах змяняюцца наступным чынам. Пасля цвёрдых зычных адбываецца пераход /о/, /э/ у /а/. Захоўваюць фанемы свой асноўны алафон толькі ў запазычаных словах: *рэлікт* [рэлікт], *жэтон* [жэтон].

Пасля мяккіх зычных становішча больш складанае. Тут у большасці выпадкаў /э/ захоўваецца ў вымаўленні. Пры гэтым сфера яго ўжывання пашыраецца за кошт націскага /о/, якое не пад націскам пераходзіць у /э/:

лёд – ледзяны, нёс - вынес, лезці - вылез

/о/ - /э/ /о/ - /э/ /э/ - /э/

Гук /а/ у гэтай пазіцыі захоўваецца нязменная:

глянуць – выглянуць

/а/ - /а/

Пасля мяккіх зычных у ненаціскным становішчы (акрамя першага пераднаціскага склада) адрозніваюцца фанемы /і, у, а, э/.

Пазіцыі нейтралізацыі галосных фанем.

Нейтралізацыя галосных фанем адбываецца ў сігніфікатыўна слабай пазіцыі.

Сігніфікатыўна моцнай для галосных фанем з'яўляецца пазіцыя пад націскам. У гэтай пазіцыі ўсе пяць галосных фанем супрацьпастаўляюцца і выконваюць сэнсаадрознівальную функцыю.

Сігніфікатыўна слабай пазіцыяй для галосных з'яўляецца іх ненаціскавое становішча. Адрознівальная здольнасць ненаціскных фанем значна слабейшая.

Такім чынам, пасля цвёрдых у ненаціскным становішчы адрозніваюцца толькі тры фанемы: / i /, / y /, / a /. Пасля мяккіх у першым складзе перад націскам адрозніваюцца фанемы: / i /, / y /, / a /, у іншых ненаціскных складах адрозніваюць чатыры фанемы: / a /, / э /, / y /, / i /.

4 ФАНЕМАТЫЧНАЯ ТРАНСКРЫПЦЫЯ

1. Паняцце фанематычнай транскрыпцыі
2. Прынцыпы фанематычнай транскрыпцыі

Паняцце фанематычнай транскрыпцыі

Акрамя фанетычнай транскрыпцыі, што перадае гукавы склад маўлення, выкарыстоўваецца і фаналагічная, або фанематычная, якая перадае фанемны склад слова.

Фанематычная транскрыпцыя перадае не ўсе асаблівасці вуснай мовы, а толькі той яе бок, які выконвае адрознівальную функцыю. Фанематычная транскрыпцыя бярэцца ў вуглавых або касых дужкі. У фанематычнай транскрыпцыі кожная фанема незалежна ад пазіцыі яе рэалізацыі перадаецца заўсёды адным і тым жа знакам. Для такой формы запісу патрабуецца менш знакаў, чым для фанетычнай транскрыпцыі. Але пры рознай інтэрпрэтацы фанемнага складу і транскрыпцыя будзе рознай. Так, вада[вада] і вод[вот] у фанематычнай транскрыпцыі маскоўскай фаналагічнай школы запісваюцца ў наступным выглядзе: / вода / - / вод /, а ў фанематычнай транскрыпцыі ленінградскай фаналагічнай школы - / вада / - / вот /. Мы будзем выконваць фаналагічную транскрыпцыю так, як прапаноўвае маскоўская фаналагічная школа.

Фаналагічная транскрыпцыя перадае фанемы толькі ў моцным становішчы, не адлюстроўвае іх алафоны. Сістэма знакаў фанематычнай транскрыпцыі беларускай мовы налічвае 38 знакаў (па колькасці фанем у моцным становішчы).

Прынцыпы фанематычнай транскрыпцыі

Для таго, каб зрабіць фаналагічную транскрыпцыю, неабходна для кожнай фанемы шукаць абсалютна моцную пазіцыю (сігніфікатыўна моцную і перцэптыўна моцную). Калі няма магчымасці вызначыць перцэптыўна моцную пазіцыю, можа быць дастаткова адной сігніфікатыўна моцнай, калі

не вызначаецца сігніфікатыўна моцная пазіцыя, ужываецца адпаведная гіперфанема.

Дзед

Так цёпла цэлы дзень было,
Што дзед - і той сцягнуўся з печы,
Ля рэчкі сеў, дзе больш някло,
І грэў пад старай світкай плечы.
Сінеўся бор, цякла вада,
Скрозь пахла мёдам і травой...
А дзеду нат і не шкада,
Што хутка будзе ён зямлёю. (М.Багдановіч)

Фанетычная транскрыпцыя:

[дз'эт // тац'опла цэлы дз'эн' было / штодз'эт / той с'ц'агнуўс'а
с'п'эчы / л'арэчк'і с'эў / дз'э бол'ш п'акло / ігрэў падстарай с'в'іткай
пл 'эчы // с 'ін 'эўс 'а бор / ц 'акла вада / скрос' пахла м 'одам ітравойу //
адз 'эду нат ін 'э шкада / што хутка будз 'э йон з 'амл 'ойу //]

Фаналагічная транскрыпцыя:

/ дз 'эд // тац 'опло цэлі дз 'эн ' было / і гэтак далей

дзед - гук [дз'] абазначае фанему / дз' /, якую нам паказвае абсалютна моцная пазіцыя: дзяды (/ дз' / перад галосным - сігніфікатыўна моцная пазіцыя, / дз' / перад галосным / а / - перцэптыўна моцная пазіцыя)

дзед - гук [э] абазначае фанему / э /, якая выяўлена па абсалютна моцнай пазіцыі (галосны знаходзіцца пад націскам - сігніфікатыўна моцная пазіцыя, галосны / э / знаходзіцца пасля мяккага перад цвёрдым - перцэптыўна моцная пазіцыя)

дзед - гук [т] абазначае фанему / д /, у абсалютна моцнай пазіцыі дзядамі (перад галосным, перад галосным / а /) так цёпла - адно фанетычнае слова [тац 'опла]

так - гук [т] абазначае фанему / т /, знаходзіцца ў абсалютна моцнай пазіцыі

так - гук [а] абазначае фанему / а /, знаходзіцца ў абсалютна моцнай пазіцыі

так - гук [к] абазначае фанему / к /, знаходзіцца ў абсалютна моцнай пазіцыі ў слове *такая* (перад галосным, перад галосным / а /)

цёпла - гук [ц'] абазначае фанему / ц' /, знаходзіцца ў абсалютна моцнай пазіцыі ў аднакаранёвым *цяпло* (перад галосным, перад галосным / а /)

цёпла - гук [о] абазначае фанему / о /, знаходзіцца ў сігніфікатыўна моцнай пазіцыі (пад націскам), няма магчымасці паставіць у перцэптыўна моцную пазіцыю, таму нгго каранёвы гук / ц' / не можа быць заменены на цвёрды

цёпла - гук [п] абазначае фанему / п /, у сігніфікатыўна моцнай пазіцыі *цяпельца* (абл.) - у пазіцыі перад галосным, у пазіцыі перад санорным у слове, перцэптыўна моцная пазіцыя не выяўляецца цёпла - гук [л] абазначае фанему / л / у абсалютна моцнай пазіцыі цёпла - гук [а] абазначае фанему / о

/, якасныя прыслоўі, утвораныя ад прыметнікаў, могуць мець суфікс а або о пад націскам (*высока - даўно*), націскная пазіцыя выяўляе моцную фанему, г.зн. што ў прыслоўі *цёпла* фанема / о /

цэлы - гук [ц] абазначае фанему / ц /, у абсалютна моцнай пазіцыі: перад галосным, перад галосным / а / (*цалкам*)

цэлы - гук [э] абазначае фанему / э /, у сігніфікатыўна моцнай пазіцыі, перцэптыўна моцная (пасля мяккага) тут немагчымая

цэлы - гук [л] абазначае фанему / л /, у абсалютна моцнай пазіцыі.
цэлага

цэлы - гук [ы] абазначае фанему / і /, таму што ў абсалютна моцнай пазіцыі якасныя назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак / і : *ліхі, блгі* (пад націскам, пасля мяккага)

дзень - гук [дз'] абазначае фанему / дз' /, у абсалютна моцнай пазіцыі
дзянёк

дзень - гук [э] абазначае фанему / э /, абсалютна моцная пазіцыя ў слове
дзень

дзень - гук [н'] абазначае фанему / н' /, абсалютна моцная пазіцыя ў форме слова *днямі*

было - гук [б] абазначае фанему / б /, пазіцыя толькі сігніфікатыўна моцная

было - гук [ы] абазначае фанему / і /, сігніфікатыўна моцная пазіцыя, перцэптыўна моцная немагчымая

было - гук [л] абазначае фанему / л /, абсалютна моцная пазіцыя ў форме слова *была*

было - гук [о] абазначае фанему / о /, абсалютна моцная пазіцыя

Фаналагічны аналіз патрабуе ўважлівасці, кожную фанему неабходна праверыць абсалютна моцнай пазіцыяй, калі гэта немагчыма, то як мінімум сігніфікатыўна моцнай. Калі моцная пазіцыя ўвогуле немагчымая, выяўляюць гіперфанему.

Напрыклад:

Быў - гук [ў] абазначае фанему / л /: *была* - абсалютна моцная пазіцыя.

Пад старай - [*патстарай*], гук [т] абазначае фанему / д /, таму што ў пазіцыі перад галосным / а / у прыназоўніку выяўляецца фанема / д / (*пад асінай - падас 'інай*).

Пад старай - гук [с] выяўляе гіперфанему / з-с /, таму пгго нельга паставіць фанему нават ў сігніфікатыўна моцную пазіцыю.

Аперацыйныя правілы вызначэння фанем

Існуюць так званыя аперацыйныя правілы вызначэння фанем. З дапамогай іх даследчык мае магчымасць адрозніваць фанему ад яе варыянтаў і ад другіх фанем. Так, згодна з першым правілам, калі два гукі сустракаюцца ў адной і той жа пазіцыі і могуць замяшчаць адзін другога і не мяняюць пры гэтым значэння слова, то такія гукі з'яўляюцца факультатыўнымі варыянтамі адной фанемы: [г] выбухное і афрыкатыўнае адносяцца да адной фанемы, таму што іх ужыванне не прыводзіць да змены значэнняў слоў. Паводле яшчэ

аднаго правіла, варыянтамі адной і той жа фанемы з'яўляюцца таксама акустычна або артыкуляцыйна роднасныя гукі, якія ніколі не сустракаюцца ў адной пазіцыі. Напрыклад, галосныя гукі [і] і [ы] з'яўляюцца такімі варыянтамі, бо першы сустракаецца толькі пасля мяккіх, а другі пасля цвёрдых зычных, і мяняцца пазіцыямі гэтыя галосныя не могуць.

Для вызначэння розных фанем ужываецца наступнае правіла: калі два гукі сустракаюцца ў адной і той жа пазіцыі і не могуць пры гэтым замяніць адзін аднаго без таго, каб не змяніць значэння слова або не сказіць яго да непазнавальнасці, то гэтыя гукі з'яўляюцца фанетычнымі рэалізацыямі дзвюх розных фанем.

Тэма 4 АРФАЭПІЯ

1 Арфаэпія, яе прадмет і задачы

Арфаэпія як рэалізацыя фанетычнай сістэмы.

Прадмет і задачы арфаэпіі.

Практычнае значэнне арфаэпіі.

Паняцце арфаэпічнай нормы.

Асноўныя нормы сучаснага беларускага вымаўлення.

Вымаўленне націскных і ненаціскных галосных.

Вымаўленне зычных у моцных і слабых пазіцыях.

Правілы вымаўлення гукаў на стыку слоў.

Вымаўленне гукаў у запазычаных словах.

2 Арфаэпічная норма і культура маўлення

Адхіленні ад нормаў літаратурнага вымаўлення.

Прычыны адхіленняў ад арфаэпічных нормаў.

Уплыў дыялектнай мовы.

Асаблівасці вымаўлення запазычаных слоў.

Арфаэпічная сістэма беларускай мовы ва ўмовах білінгвізму.

ТЭМА 5 ГРАФІКА

1 Графіка, яе прадмет і задачы

Прадмет і задачы графікі.

Звесткі з гісторыі станаўлення сучаснай беларускай графікі.

Графічная сістэма сучаснай беларускай мовы.

Алфавіт як аснова графікі. Нялітарныя графічныя сродкі.

2 Суадносіны паміж гукамі і літарамі

Літара як умоўны знак гука.

Патрабаванні да ідэальнай графічнай сістэмы.

Прынцыпы беларускай графікі (складовы і гукавы).

Адназначныя і двухзначныя літары.

ТЭМА 6 АРФАГРАФІЯ

1 Арфаграфія, яе прадмет і задачы

Прадмет і задачы арфаграфіі.

Сувязь з іншымі раздзелаў мовазнаўства.

Арфаграма і апорнае напісанне.

Прынцыпы беларускай арфаграфіі: фанетычны і фанематычны (марфалагічны).

Традыцыйнае і дыферэнцыйнае напісанне.

Гісторыя развіцця і станаўлення беларускай арфаграфіі.

Тэндэнцыі развіцця арфаграфічнай нормы на сучасным этапе.

Сучасны стан арфаграфіі, цяжкія пытанні.

Асноўныя арфаграфічныя даведнікі.

2 Правілы правапісу

Правілы правапісу, заснаваныя на фанетычным прынцыпе.

Правілы правапісу, заснаваныя на фанематычным прынцыпе.

Прынцыпы і правілы напісання слоў злітна, асобна і праз злучок.

Ужыванне вялікай літары.

Напісанне абрэвіятур і ўмоўных скарачэнняў.

Правілы пераносу.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

РЭКАМЕНДАВАНАЯ ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Выгонная, Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л.Ц.Выгонная. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.
2. Камароўскі, Я.М. Сучасная беларуская мова. Уводзіны. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Фразеаграфія / Я.М.Камароўскі [і інш.] – Мн.: Універсітэцкае, 1985. – 333 с.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч.1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія /наук. рэд. А.А.Лукашанец. – Мн.: Беларуская навука, 2007. – 351 с.
4. Падлужны, А.І. Гукі беларускай мовы / А.І. Падлужны, В.М. Чэжман. – Мн.: Навука і тэхніка, 1973. – 262 с.
5. Сучасная беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфеміка. Словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс. Пунктуацыя / пад агульнай рэд. Л.М. Грыгор'евай. – Мн.: Вышэйшая школа, 2007. – 559 с.
6. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.І.Падлужнага. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 335 с.

Дадатковая

1. Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / Пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мн.: Народная асвета, 1997.
2. Бірыла М.В. Да пытання аб фарміраванні і важнейшых нормах беларускага літаратурнага вымаўлення // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1958. – № 3.
3. Вардомацкі Л.М. Особенности ударения существительных в русском, белорусском и украинском языках. – Мн.:Выш. шк., 1988. – 128 с.
4. Жураўскі А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 36 с.
5. Куліковіч, У.І. Новае ў беларускай арфаграфіі: Правілы. Заданні. Тэсты. Слоўнік: вучэб. дапам. / У.І.Куліковіч. – Мн.: Новое знание, 2009. –104 с.
6. Русак В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы. – Мн.: Беларуская навука, 2003. – 316 с.
7. Падлужны, А.І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы / А.І.Падлужны. Мн.: Навука і тэхніка, 1977.
8. Падлужны, А.І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы / А.І.Падлужны. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969.
9. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. Мн.: Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
10. Фанетыка слова ў беларускай мове / Л.Ц.Выгонная, А.І.Падлужны, П.В.Садоўскі [і інш.] – Мн.: Навука і тэхніка, 1983

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

ТЭМАТЫКА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Пералік практычных заняткаў

1 семестр

1. Уводзіны ў курс “Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія”
2. Фанетыка, яе прадмет і задачы.
3. Гукі беларускай мовы, прынцыпы іх класіфікацыі
4. Склад як адзінка фанетыкі
5. Націск і інтанацыя як суперсегментныя адзінкі фанетыкі
6. Законы сінтагматыкі і фанетычныя з’явы беларускай мовы
7. Фаналагічны аспект фанетыкі
8. Фаналагічная сістэма беларускай мовы
9. Арфаэпія, яе прадмет і задачы
10. Арфаэпічная норма і культура маўлення
11. Графіка, яе прадмет і задачы
12. Суадносіны паміж гукамі і літарамі
13. Арфаграфія, яе прадмет і задачы
14. Правілы правапісу

Формы кантролю ведаў

1. Апытванні студэнтаў падчас практычных заняткаў
2. Правядзенне тэспіравання
3. Правядзенне пісьмовых праверачных работ

Формы кантролю ведаў

1. Праверачныя кантрольныя работы

Тэмы, рэкамендаваныя да самастойнай работы

Тэма “Графіка, яе прадмет і задачы” (2 гадзіны)

Самастойнае засваенне тэмы “Графіка, яе прадмет і задачы” ставіць на мэце вывучэнне асноўных паняццяў графікі як раздзела лінгвістыкі, гісторыі

беларускай графікі, усведамленне алфавіта як асновы графікі, знаёмства з нялітарнымі сродкамі графікі.

Пытанні да самастойнай падрыхтоўкі:

1. Прадмет і задачы графікі.
2. Пісьмо. Віды пісьма.
3. Графічныя сродкі.
4. Кірыліца – аснова графікі ўсходнеславянскіх моў.
5. Фарміраванне графічнай сістэмы беларускай мовы.

Віды заданняў КСР з улікам модуляў складанасці па тэме “Графіка, яе прадмет і задачы”

а) заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні пазнання:

1. Назваць літары, з якіх складаецца слова, акрэсліць іх гукавое значэнне. Параўнаць значэнне кожнай літары, узятай асобна і ў спалучэнні з іншымі літарамі ў слове.
2. Прачытаць тэкст, выявіць у ім літарныя і нялітарныя графічныя сродкі.
3. Сярод прапанаваных знайсці літары, якія маюць простыя і састаўныя назвы.
4. Прачытаць тэкст, выявіць літары, якія ўжываюцца толькі ў якасці радковых.
5. Знайсці ў прапанаваных словах дыграфы.
6. Паназіраць над абазначэннем мяккіх гукаў на пісьме.

Форма кантролю выканання заданняў – групавая.

б) заданні, якія фарміруюць кампетэнцыі на ўзроўні ўзнаўлення:

1. Раствлумачыць, што такое пісьмо, назваць віды пісьма.
2. Расказаць пра кірыліцу як аснову графікі ўсходнеславянскіх моў.
3. Узнавіць беларускі алфавіт.
4. Расказаць пра функцыі літар е, ё, ю, я, і.
5. Узнавіць звесткі з гісторыі беларускай графікі.

Форма кантролю выканання заданняў – групавая.

в) заданні, якія фарміруюць кампетэнцыі на ўзроўні прымянення атрыманых ведаў:

1. З якімі раздзелаў лінгвістыкі звязана графіка, устанавіць сувязь, растлумачыць.
2. Устанавіць прынцыповае адрозненне фанаграфічнага пісьма ад піктаграфічнага і ідэаграфічнага
3. Прааналізаваць беларускі алфавіт, параўнаць з алфавітам рускай мовы
4. Якое паходжанне знакаў для абазначэння ліку і матэматычных паняццяў (лічбы, знакі алгебраічных дзеянняў), што выкарыстоўваюцца ва ўсіх краінах свету незалежна ад прынятай пісьмовай сістэмы?

5. Даказаць перавагу літарна-гукавога пісьма над усімі іншымі графічнымі сістэмам

Форма кантролю выканання задання – індывідуальная.

Тэма “Склад як адзінка фанетыкі” (2 гадзіны)

Самастойнае засваенне тэмы “Склад як адзінка фанетыкі” ставіць на мэце вывучэнне асноўных тэорый складу, тыпаў складоў. Засваенне тэорыі стане базай для практычнага вылучэння складу, аналізу складоў.

Пытанні да самастойнай падрыхтоўкі:

1. Тэорыі складу: экспіраторная, санорная, тэорыя мускальнага напружання
2. Тыпы складоў: аднакампанентныя і шматкампанентныя, адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя
3. Структура беларускага складу
4. Тэарэтычныя асновы складападзелу

Віды заданняў КСР з улікам модуляў складанасці па тэме “Склад як адзінка фанетыкі”

а) заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні пазнавання:

1. Ахарактарызаваць узровень гучнасці гукаў у слове.
2. Знайсці пад’ёмы і спады гучнасці ў слове.
3. Знайсці гукавыя правалы.
4. Пабудаваць схемы складоў.
5. Паназіраць над пад’ёмамі і спадамі гучнасці ў вусным маўленні.
6. Выявіць паўзы паміж групамі гукаў у вусным маўленні.

Форма кантролю выканання заданняў – групавая.

б) заданні, якія фарміруюць кампетэнцыі на ўзроўні ўзнаўлення:

1. Расказаць пра тэорыі складу, правесці параўнанне.
2. Расказаць пра тыпы складоў.
3. Расказаць пра тэорыю ўзрастаючай гучнасці.
4. Расказаць пра складападзел паводле тэорыі ўзрастаючай гучнасці.

Форма кантролю выканання заданняў – групавая.

в) заданні, якія фарміруюць кампетэнцыі на ўзроўні прымянення атрыманых ведаў:

1. На якіх прынцыпах заснаваны тэорыі складоў?
2. Устаноўце прынцыповыя адрозненні паміж складападзелам і падзелам слоў для пераносу.
3. Прааналізаваць тэорыю складападзелу, устаноўце сувязь з фізіялогіяй.
4. Падзяліце словы на складывы паводле тэорыі ўзрастаючай гучнасці.
5. Прааналізаваць схемы складоў.

Форма кантролю выканання задання – індывідуальная.

Тэст

1 варыянт

001 Адзначыць галосны ніжняга пад'ёму:

[a]

[o]

[ы]

[э]

[і]

002 Адзначыць няправільную пару па мяккасці:

[дз-дз']

[в-в']

[к-к']

[т-ц']

[ф-ф']

003 Адзначыць няправільную пару па глухасці/звонкасці:

[г-х]

[д-т]

[з-с]

[в-ф]

[б-п]

004 Адзначыць слова, у якім няма глухіх зычных гукаў:

карысць

блок

вакзал

сімвал

метафара

005 Адзначыць слова, у якім ёсць змычны гук:

вол

норма

прог

дзеці

мароз

006 Адзначыць слова, у якім усе склады адкрытыя:

карман

майка

кашка

мройны

колкі

007 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя па мяккасці:

вучань
бляск
падпісчык
снедаць
бліскавіца

008 Адзначыць слова, у якім назіраецца дыярэза:

позні
вясенні
зімні
ранні
зялёны

009 Адзначце слова, у якім напісанне супадае з вымаўленнем :

лёгкі
бездакорны
малацьба
нясвіжскі
на дошцы

010 Адзначыць слова, у якім прапушчана не а:

кр..мяны
пр..снак
гард..роб
крат..р
пр..ўдалюб

011 Адзначыць уласныя назоўнікі, пры перакладзе якіх з рускай мовы на беларускую ў першым складзе пішацца літара э:

Ремарк
Щербак
Шевчук
Чернышевский
Чернов

012 Адзначце слова без арфаграфічных памылак :

ружжо
Ілліч
калледж
палесскі
разводзе

013 Адзначце словы, якія пішуцца праз злучок:
стара(беларускі)
(мікра)клімац
(заходне)еўрапейскі
кантрольна(прапускны)
(бела)галовы

014 Адзначце выпадак, у якім пішацца е :
Эфі..пія
м..травы
ра..нны
басты..н
л..дадрабілка

015 Адзначыць пазіцыйную фанетычную з'яву:
асіміляцыя
дысіміляцыя
аглушэнне звонкіх на канцы слоў
акамадацыя
дыярэза

016 Закончыце фармулёўку: Арфаграфія вывучае ...:
словы
словазлучэнні
сказы
гукі і сродкі гукавой арганізацыі мовы
правапіс слоў

017 Адзначце, у якім слове літара е абазначае два гукі :
вечар
дзень
здараўе
семя
насенне

018 Адзначце слова, у якім літара з абазначае мяккі гук :
звінець
рэзкі
мазгі
замак

019 Адзначыць слова, у якім ёсць санорны гук:

адажыо
кошка
ягады
пышка
вока

020 Адзначыць слова, у якім назіраецца асіміляцыя выбухнога да афрыкатыўнага:

дзядзька
выкладчык
на дошцы
расшыфраваць
на рэчцы

2 варыянт

001 Адзначыць галосны сярэдняга пад'ёму:

[a]
[o]
[ы]
[y]
[i]

002 Адзначыць няправільную пару па мяккасці:

[ц-ц']
[в-в']
[к-к']
[т-ц']
[ф-ф']

003 Адзначыць няправільную пару па глухасці/звонкасці:

[г-к]
[д-т]
[з-с]
[в- в']
[б-п]

004 Адзначыць слова, у якім няма звонкіх зычных гукаў:

карабель
блок
вораг
гімн
дождж

005 Адзначыць слова, у якім ёсць сярэдняязычны гук:

армія
дрот
мяса
лясок
выхад

006 Адзначыць слова, у якім усе склады закрытыя:

народны
вусных
чырвоны
бязмежных
роўненькіх

007 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя па звонкасці:

экзамен
шэрсць
святло
глотка
чэшскі

008 Адзначыць слова, у якім назіраецца кантракцыя:

дзядзька
рыбацкі
погляд
расшыфраваць
спадчына

009 Адзначце слова, у якім напісанне супадае з вымаўленнем :

загадка
галубы
святло
сшытак
малацьба

010 Адзначыць слова, у якім прапушчана літара э:

сакр..тар
шч..бятаць
р..дкалессе
швейц..р
р..ўнівы

011 Адзначыць слова, пры перакладзе якога з рускай мовы на беларускую адбываецца пераход е ў я:

Европа
кефир
календарь
сенсация
персона

012 Адзначце слова, у якім пішацца адна літара н:

насе(н,нн)е
то(н,нн)а
Га(н,нн)а
варэ(н,нн)е
мадо(н,нн)а

013 Адзначце выпадак, у якім пішацца малая літара:

(В/в)алодзеў брат
Мікалай (Д/д)ругі
(М/м)агілёўшчына
(С/с)карынаўскія пераклады
(Х/х)рысціна

014 Адзначце выпадак, у якім пішацца спалучэнне ія(ыя):

ід..логія
і..нізцыя
рад..танцыя
..нічнае мора
д..фрагма

015 Адзначыць камбінаторную фанетычную з'яву:

аглушэнне на канцы слова
эпентэза
рэдукцыя

індукцыя
акамадацыя

016 Закончыце фармулёўку: Графіка вывучае ... :

графемы
словазлучэнні
марфемы
гукі і сродкі гукавой арганізацыі мовы
правапіс слоў

017 Адзначце, у якім слове літара я абазначае два гукі :

дзянёк
святло
яблык
семя
пяро

018 Адзначце слова, у якім літара з абазначае цвёрды гук :

звінець
рэзкі
звяно
кузня

019 Адзначце лішняе:

лётчык
сшыць
у кніжцы
на дошцы
сшытак

020 Адзначыць словы, у якіх ёсць асіміляцыя свісцячага да шыпячага :

на дошцы
свядомасц
выкладчык
казка
сшытак

3 варыянт

001 Адзначыць галосны верхняга пад'ёму:

[а]
[о]
[э]
[ў]
[і]

002 Адзначыць няправільную пару па мяккасці:

[ч-ч']
[в-в']
[к-к']
[т-ц']
[ф-ф']

003 Адзначыць няправільную пару па глухасці/звонкасці:

[в-ф]
[д-т]
[з-с]
[дз-ц]
[б-п]

004 Адзначыць слова, у якім толькі звонкія зычныя гукі:

кара
блок
вораг
гады
дождж

005 Адзначыць слова, у якім ёсць заднеязычны звонкі гук:

лета
сесія
экзамен
ведамасць
зіма

006 Адзначыць слова, у якім ёсць прыкрыта-адкрыты склад:

скінуць
верхнім
долькай
карман
каўнер

007 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя па глухасці:

матчына
расцвілі
кветкі
пясняр
бярозка

008 Адзначыць слова, у якім ёсць пратэтычны зычны гук:

варона
вясёлка
вавёрка
вол
вуліца

009 Адзначце слова, у якім напісанне супадае з вымаўленнем :

не быў
горад
звяно
на дошцы
малаціць

010 Адзначыць слова, у якім дапушчана арфаграфічная памылка:

сальфеджыя
чорствы
дрэсіроўшчык
інсцэніроўка
дывасек

011 Адзначыць слова, пры перакладзе якога з рускай мовы на беларускую адбываецца пераход е ў я:

Великобритания
огнетушитель
конезавод
медеплавильный
тревога

012 Адзначце слова, у якім прапушчана літара :

трэ..ці

замуж..ам
тэр..ыторыя
даўгалец..е
кілаграм..

013 Адзначце выпадак, у якім пішацца вялікая літара :
(Б/б)альзакаўскі ўзрост
(Б/б)алгары
(Б/б)ібліятэка
мяккая (З/з)ямля
(М/м)іністэрства адукацыі

014 Адзначце выпадак, у якім прапушчана у (у складовае) :
з'ява..нікальная
а..тамат
ваку..м
выпукла-..вагнуты
мане..рыраваць

015 Адзначыць памылковае сцвярджэнне:
у беларускай мове рэдукцыя колькасная
рэдукцыя – гэта пазіцыйная змена гукаў
рэдукцыя ў беларускай мове якасная
рэдукцыя – гэта змена, якая адбываецца з галоснымі
рэдукцыя – гэта змена, якая абумоўлена аслабленнем артыкуляцыі

016 Закончыце фармулёўку: Арфаэпія вывучае ... :
графемы
словазлучэнні
марфемы
гукі і сродкі гукавой арганізацыі мовы
нормы літаратурнага вымаўлення

017 Адзначце, у якім слове літара ю абазначае два гукі :
людзі
святло
бюро
бюракрат
юла

018 Адзначце слова, у якім літара с абазначае цвёрды гук :

Святлана
асвета
коска
сала
сакавіты

019 Адзначце слова, дзе не адбываецца асіміляцыя :

загадка
голуб
святло
сшытак
малацьба

020 Адзначыць слова, у якім ёсць сярэднеязычны гук :

аловак
мядок
вокны
маяк
домік

4 варыянт

001 Адзначыць лабіялізаваны галосны:

[a]
[ы]
[э]
[і]
[у]

002 Адзначыць няпарны цвёрды гук:

[к]
[г]
[л]
[ў]
[в]

003 Адзначыць няправільную пару па глухасці/звонкасці:

[г-х]
[дз-ч]

[з-с]
[ж-ш]
[б-п]

004 Адзначыць слова, у якім няма санорных гукаў:

аловак
бліны
вокны
сок
домік

005 Адзначыць слова, у якім ёсць заднеязычны глухі гук:

лета
сесія
экзамен
код
зіма

006 Адзначыць слова, у якім ёсць прыкрыта-закрыты склад:

поўны
бязмежны
нервы
блакнот
ключык

007 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя выбухнога да
афрыкатыўнага:

белавежскі
бясстрашны
яблык
вяселле
выкладчык

008 Адзначыць слова, у якім узнік пратэтычны галосны гук:

арка
амбар
аржаны
атлет
аўтамат

009Адзначце слова, у якім напісанне не супадае з вымаўленнем :

нехта
гарады
зорны
экзамен
малацьба

010Адзначыць слова, у якім прапушчана літара е:

м..шок
б...сконца
см..танковы
бусл..ня
зв..но

011Адзначыць слова ў якім пры перакладзе на беларускую мову захоўваецца колькасць літар:

ионизация
фойе
иезуит
миллион
йог

012Адзначце слова з арфаграфічнай памылкай :

заіканне
безіменны
неймаверна
абыграць
бортінжынер

013Адзначце выпадак, у якім усе словы пішуцца з вялікай літары :

(Н/н)овы Г/год
(П/п)апа (Р/р)ымскі
(В/в)ялікае (К/к)няства (Л/л)ітоўскае
(О/о)рдэн (М/м)аці
(Д/д)зень (Н/н)астаўніка

014Адзначце выпадак, у якім пішацца у (у складовае) :

ля ..нівермага
пры князю ..сяславе
ска..т
а..тар

касманат

015 Закончыце фармулёўку: Прынятыя ў практыцы людзей правілы ўзорнага вымаўлення і напісання, словаўтварэння і ўжывання – гэта
варыянт
норма
камунікацыя
літаратурная мова
ампліфікацыя

016 Закончыце фармулёўку: Арфаэпічная норма – ... :
норма напісання
норма вымаўлення
норма спалучэння лексем
правілы абазначэнняў гукаў на пісьме
нормы ўжывання форм слоў

017 Адзначце, у якім слове літара і абазначае два гукі :
людзі
імбірны
гісторыя
бінокль
краіна

018 Адзначце слова, у якім літара с абазначае мяккі гук :
Святлана
асоба
коска
скінуць
схіліць

019 Адзначце лішняе :
сцёлы
снежны
змена
разжаць
скіба

020 Адзначыць слова, правільна падзеленае на склады :
вод-свет
ля-мпа

дош-ка
до-шка
у лод-цы

5 варыянт

001 Адзначыць галосны сярэдняга раду:

[і]
[э]
[а]
[о]
[у]

002 Адзначыць няпарны мяккі гук:

[к]
[г]
[л]
[й]
[в]

003 Адзначыць няправільную пару па глухасці/звонкасці:

[г-х]
[ж-ч]
[з-с]
[ж-ш]
[б-п]

004 Адзначыць слова, у якім ёсць санорны гук:

хата
ягады
пешка
сок
дача

005 Адзначыць слова, у якім ёсць афрыкатыўны гук:

дуброва
дзеці
палова
зубры
падарожнік

006 Адзначыць слова, у якім ёсць непрыкрыта-закрыты склад:

коржык
армія
аўтар
утрымаць
вочкі

007 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя свісцячага да шыпячага:

водсвет
на дошцы
носьбіт
сшытак
у лодцы

008 Адзначыць слова, у якім назіраецца аглушэнне:

стол
дом
хлеб
мех
крос

009 Адзначце слова, у якім напісанне не супадае з вымаўленнем :

вучань
прадзед
узорны
экалагічны
махляр

010 Адзначыць слова, у якім прапушчана літара е:

зв..ры
н..значны
погл..д
ск..птычны
Свіц..зь

011 Адзначыць слова, пры перакладзе якога з рускай мовы на беларускую не адбываецца пераход л у ў:

Волга
полтысячи
читал
шёлк

колбаса

012 Адзначце правільна напісанае слова :

надыйшоў
зайскрыцца
медінструменты
дэзынфекцыя
безініцыятыўны

013 Адзначце выпадак, у якім не дапушчаны арфаграфічныя памылкі:

пушкінскія чытанні
Гарлахвацкія
курган Славы
Вадзянік
аўчарка

014 Адзначце выпадак, у якім слова напісана няправільна :

фортэ
Ватэрлоо
васямнаццаць
арнамент
куратэр

015 Закончыце фармулёўку: Фанетыка вывучае ...

лексемы
словазлучэнні
сказы
гукі і сродкі гукавой арганізацыі мовы
правапіс слоў

016 Закончыце фармулёўку: Акцэнталагічная норма – ... :

норма напісання
норма пастаноўкі націску
норма спалучэння лексем
правілы абазначэнняў гукаў на пісьме
нормы ўжывання форм слоў

017 Адзначце, у якім слове літара ё абазначае два гукі :

сёння

самалёт
мёд
лёд
ёдамарын

018 Адзначце слова, у якім гук г выбухны :

ганак
гарбуз
гарох
глеба
тварог

019 Адзначыць слова, у якім гукаў больш, чым літар :

сям'я]
гадзіна
ясень]
восень
насенне

020 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя па звонкасці:

сшытак
жытло
разбіць
вакзал
адказ

6 варыянт

001 Адзначыць галосны пярэдняга раду:

[і]
[ы]
[а]
[о]
[у]

002 Адзначыць няпарны цвёрды гук:

[к]
[г]
[л]
[дз]
[в]

003 Адзначыць правільную пару па глухасці/звонкасці:

[г-х]
[дз-з]
[з-ц]
[дж-ш]
[б- б']

004 Адзначыць слова, у якім ёсць звонкі гук:

хата
ягады
пешка
сок
дача

005 Адзначыць слова, у якім ёсць насавы гук:

дуброва
любоў
дрыжыць
жыццё
нашчадкі

006 Адзначыць слова, у якім ёсць непрыкрыта-адкрыты склад:

армянін
ялінка
галінка
мурожны
яблыня

007 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя шыпячага да свісцячага:

зжаўцець
бліскавіца
у ложцы
мужчына
разжаць

008 Адзначыць слова, у якім назіраецца эпентэза:

вугаль
вузел
паводзіны
праверка
навука

009 Адзначце слова, у якім напісанне супадае з вымаўленнем :

казка
праўда

карыць
дзежка
мёд

010 Адзначыць слова з арфаграфічнай памылкай:

пецярня
лялечны
першацвет
селядзец
зазелянелы

011 Адзначце слова, пры перакладзе якога з рускай мовы на беларускую не адбываецца пераход т у ц:

терпение
бантик
четверг
кость
бритвенный

012 Адзначце правільна напісанае слова:

тюбецка
індэц
Хрысціна
затвардзелы
апцімізм

013 Адзначце выпадак, у якім на месцы пропуску пішацца а :

Токі..
орд..н
фельч..р
ст..гадовы
д..бразылівы

014 Адзначце выпадак, у якім слова напісана правільна :

аудыенцыя
дыаметр
заіржавець
фраў
раяль

015 Закончыце фармулёўку: Арфаграфія вывучае ... :

лексемы
словазлучэнні
сказы
правапіс слоў
вымаўленне

016 Адзначце лішняе:

склад
марфема
сінтагма
гук
фраза

017 Адзначце, у якім слове літара ё абазначае адзін гук :

сёння
патрыёт
маёр
ёршык
ёдамарын

018 Адзначце слова, у якім гук г фрыкатыўны :

ганак
гонта
гузік
глеба
экзамен

019 Адзначце слова, у якім няма шумных глухіх гукаў :

клад
экзамен
вакзал
казка
фраза

020 Адзначыць слов, у якім ёсць асіміляцыя па мяккасці :

ксеракс
старэнькі
дзверы
хатні
вярста

7 варыянт

001 Адзначыць галосны задняга раду:

[і]

[ы]

[а]

[о]

[э]

002 Адзначыць няпарны цвёрды гук:

[к]

[г]

[л]

[ш]

[в]

003 Адзначыць няправільную пару па глухасці/звонкасці:

[г-х]

[дз-ц]

[з-ц]

[дж-ч]

[н-н']

004 Адзначыць слова, у якім няма санорных:

хватка

ягады

пяро

сок

лаўка

005 Адзначыць слова, у якім ёсць дрыжачы гук:

апалы

мірны

сталы

зычны

вясёлы

006 Адзначыць слова, няправільна падзеленае на склады:

буль-ба

по-ўны

май-ка

зор-ка

га-ло-сны

007 Адзначыць слова, у якім не адбываецца асіміляцыя па мяккасці:

асвятленне

зацвісці

кніжкі
карысць
дзве

008Адзначыць слова, у якім назіраецца падаўжэнне:

варэнне
конны
электронны
асенні
пісьменнік

009Адзначце слова, у якім напісанне не супадае з вымаўленнем:

казачка
праўдзівы
карысны
асобны
дождж

010Адзначыць слова, у якім прапушчана літара о:

ст..годдзе
зав..стрыць
р..знаскланяльны
кар..ткахвосты
р..знапланавы

011Адзначце слова, у якім пры перакладзе на беларускую мову захоўваецца падвоенае напісанне літар:

коррида
аппетит
программа
Одесса
Жанна

012Адзначце слова, у якім прапушчана літара т:

шах..ёр
на плане..е
на..норморт
на пош..е
у сваяц..ве

013 Адзначце выпадак, у якім на месцы пропуску пішацца не э :

світ..р

ц..мент

без..

ж..мчужына

м..тазгодны

014 Адзначце выпадак, у якім прапушчана не д :

па..кладка

поез..

даве..ка

фу..бол

кало..ка

015 Арфаэпічная норма – гэта :

правільнае вымаўленне

правільная пабудова словазлучэння

правільнае напісанне

правільнае вызначэнне часцін мовы

правільная пастаноўка знакаў прыпынку

016 Адзначце лішняе:

асіміляцыя

перараскладанне

дысіміляцыя

кантракцыя

дырэза

017 Адзначце, у якім слове літара я абазначае адзін гук :

мядок

ялінка

аварыя

яскравы

Марыя

018 Адзначыць слова, у якім усе зычныя гукі глухія:

матчына

пачуццё

бясконца

зорка

акно

019 Адзначце слова, у якім зычны [к] знаходзіцца ў абсалютна моцнай пазіцыі :

- код
- клок
- скокнуць
- коцік
- капліца

020 Адзначце выпадак, у якім у якіх ёсць заднеязычныя гукі :

- парасон
- цяля
- давер
- футболка
- далонь

8 варыянт

001 Адзначыць слова, у якім ёсць галосны ніжняга пад'ёму:

- дом
- лес
- дым
- жыццё
- воля

002 Адзначыць няпарны цвёрды гук:

- [к]
- [г]
- [л]
- [р]
- [в]

003 Адзначыць няпарны глухі гук:

- [х]
- [дз]
- [ф]
- [ш]
- [б]

004 Адзначыць слова, у якім толькі санорныя зычныя:

хватка
ягады
пяро
воля
лаўка

005 Адзначыць слова, у якім ёсць плаўны гук:

кросны
веліч
дабрыня
нервы
багацце

006 Адзначыць слова, правільна падзеленае на склады:

са-а-ўтар
ма-хляр
раз-біць
ад-каз-ны
род-ны

007 Адзначце слова, у якім ёсць асіміляцыя па звонкасці :

падкладка
поезд
даведка
футбол
калодка

008 Адзначыць слова, у якім назіраецца падваенне:

насенне
адзенне
вагонны
збожжа
смецце

009 Адзначце слова, у якім напісанне супадае з вымаўленнем :

выкладчык
майка
крыгаход
не думаў
звяно

010 Адзначыць слова, у якім прапушчана літар я:

в..лікадзяржаўны
насенн..сушылка
в..лікагрузны
жыцц..ўстойлівы
зерн..драбілка

010Адзначыць слова з арфаграфічнай памылкай:

мовазнаўства
скараспелы
земляробчы
палітэхнічны
фотаконкурс

011Адзначце выпадак, у якім пры перакладзе на беларуску мову т
пераходзіць у ц:

университет
Палестина
степь
твист
в Литве

012Адзначце слова, у якім прапушчана літара ы :

спад..спаду
дэз..нфармацыя
контр..гра
пед..нстытут
за..граць

013Адзначце выпадак, у якім на месцы пропуску пішацца е :

рэн..санс
дз..сяты
маян..з
мес..ц
в..лікадзяржаўны

014Адзначце выпадак, у якім прапушчана з :

про..ьба
бля..к
калы..ка
ра..класці
паў..ці

015 Адзначце, што з'яўляецца асноўнай адзінкай фанетыкі:

- лексема
- гук
- фразеалагізм
- марфема
- сема

016 Адзначце лішняе:

- рад
- дэсемантызацыя
- пад'ём
- лабіялізаванасць
- агубленасць

017 Адзначце, у якім слове літара ю абазначае адзін гук :

- юнга
- іюнь
- ілюмінатар
- Юрый
- каюта

018 Адзначце слова, у якім падкрэсленая літара напісана ў адпаведнасці з фанетычным прынцыпам :

- восень
- падпісаць
- наладчык
- падкова
- на дошцы

019 Адзначце слова, дзе дз абазначае адзін гук :

- дзячына
- адзвінець
- адзімаваць
- падземны
- падзорная труба

020 Адзначце правільна напісанае слова :

- прозьба
- адзінацаць
- палкрэсленныя

каллектыў
збожжа

9 варыянт

001 Адзначыць слова, у якім ёсць галосны сярэдняга пад'ёму:

дым
ліс
кума
жыць
воля

002 Адзначыць парны цвёрды гук:

[ў]
[р]
[ч]
[м]
[ц]

003 Адзначыць няпарны па звонкасці-глухасці гук:

[б]
[дз]
[ў]
[ш]
[б]

004 Адзначыць слова, у якім толькі глухія зычныя:

хісткі
ягады
пяро
сакавіты
лаўка

005 Адзначыць слова, у якім ёсць губна-губны гук:

дуброва
карова
дзень
веліч

крыніца

006 Адзначыць слова, няправільна падзеленае на склады:

бар-кас

по-ўня

май-скі

ва-вёр-ка

га-ло-сны

007 Адзначце слова, у якім ёсць асіміляцыя па мяккасці:

звінець

рэзкі

мазгі

замак

зэдлік

008 Адзначце выпадак, у якім узнікае прыстаўны галосны :

ранішняя ..мгла

на ..льдзіне

пры..мчацца

сукенка ..льняная

новыя ..льготы

009 Адзначце слова, у якім напісанне не супадае з вымаўленнем :

казачка

проса

карыць

лыжачка

мядок

010 Адзначце слова, у якім прапушчана літара й :

пера ..начыць

пра ..нфармаваць

уз ..шоў

за ..нелы

пад ..шоў

011 Адзначце слова, пры перакладзе якога на беларускую мову з'яўляецца прыстаўны зычны:

опера

окна

есаул

орден
власть

012 Адзначце слова без арфаграфічных памылак:

фрау
сімпозиўм
вялікая ўрна
Каўказ
саўна

013 Адзначце выпадак, у якім на месцы пропуску пішацца не я :

с..кунда
дроб..зь
с..ржант
кал..ндар
кыв..творны

014 Адзначце выпадак, у якім пішацца дз :

..(ы, і)назаўр
..(ы, і)настыя
..(ы,і)ван
мун..(ы, і)р
мар..він

015 Закончыце фармулёўку: Графіка вывучае ...

правапіс слоў
словазлучэнні
сказы
сістэму літар і іх значэнняў
вымаўленне

016 Адзначце лішняя:

губна-губны гук
зубна-зубны гук
губна-зубны гук
пярэднеязычны пярэднепаднябенны
сярэднеязычны сярэднепаднябенны

017 Адзначце, у якім слове літара е абазначае адзін гук :

ельнік
іерогліф
месяц

Ева
еднасць

018 Адзначце слова, у якім літара с абазначае мяккі гук :

пяскі
след
схема
скінуць
схільны

019 Адзначце слова, у якім усе зычныя гукі знаходзяцца ў моцнай пазіцыі :

казка
сняжок
схема
поўны
стол

020 Адзначце слова, у якім на месцы пропуску трэба пісаць літару ь :

сям..я
сняжок
голуб..
восен..скі
кур..ер

10 варыянт

001 Адзначыць слова, у якім ёсць галосны верхняга пад'ёму:

дым
лес
пляц
крок
воля

002 Адзначыць няпарны цвёрды гук:

[к]
[г]
[л]
[ц]
[в]

003 Адзначыць няпарны па звонкасці-глухасці гук:

[ч]

[г]
[дж]
[ш]
[й]

004 Адзначыць слова, у якім толькі звонкія зычныя:

твой
дзяжа
спевы
сакавік
лаўка

005 Адзначыць слова, у якім ёсць фрыкатыўны гук:

калена
ратацыя
малады
цэгла
вясна

006 Адзначыць слова, у якім усе склады прыкрыта-закрытыя:

баркас
поўня
майскі
вавёрка
галосны

007 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя па мяккасці:

сааўтар
махляр
разбіць
адказны
лодка

009 Адзначце слова, у якім напісанне супадае з вымаўленнем :

вакзал
просьба
мароз
медзь
мядовы

010 Адзначыць слова, у якім прапушчана літар я:

бі..тлон

ідэ..льны
І..рданія
рэ..лізм
к..фір

011 Адзначце слова, у якім пры перакладзе на беларуску мову ў першым складзе пішацца о:

языковед
фотограія
достаток
восемьсот
полиглот

012 Адзначце слова, у якім прапушчана літара у:

ро..на
слова “..поперак”
збожжа..борачны камбайн
тра..р
а..тограф

013 Адзначце выпадак, у якім на месцы пропуску пішацца не ы :

тр..вога
р..партаж
канц..лярыя
кр..шыць
раз..граць

014 Адзначце выпадак, у якім на месцы пропуску трэба пісаць літара ь :

дроб..
снежан..скі
інтэр..ер
верф..
п..едэстал

015 Адзначыць памылковае сцвярджэнне:

у беларускай мове асіміляцыя рэгрэсіўная
рэдукцыя – гэта пазіцыйная змена гукаў
асіміляцыя ў беларускай мове прагрэсіўная
асіміляцыя – прыстасаванне зычнага да зычнага
дысіміляцыя – распадабненне

016 Адзначце лішняе:
выбухны гук
зубна-зубны гук
шчылінны гук
змычна-праходны гук
змычна-шчылінны гук

017 Адзначыць слова, у якім няма звонкіх зычных гукаў:
падпісчык
галандскі
разжаць
носьбіт
дамачадзец

018 Адзначыць слова, у якім усе зычныя гукі звонкія:
глеба
гонта
гадзінкі
гады
гігант

019 Адзначыць слова, у складзе якога толькі цвёрдыя зычныя гукі:
святло
яро
імайстар
мароз
гігант

020 Адзначыць слова, у складзе якога гукаў больш, чым літар гукі:
святло
чалавек
Юлька
гарсэт
іх

11 варыянт

001 Адзначыць слова, у якім ёсць галосны пярэдняга раду:

дом

лес

дым

жыццё

воля

002 Адзначыць парны цвёрды гук:

[ў]

[ч]

[дж]

[ф]

[р]

003 Адзначыць парны па звонкасці-глухасці гук:

[м]

[в]

[ф]

[р]

[ч]

004 Адзначыць слова, у якім толькі санорныя зычныя:

талерка

вольныя

спецыяліст

сакратар

ласты

005 Адзначыць слова, у якім ёсць губна-зубны гук:

лаўка

цяперашні

воўк

крыло

развагі

006 Адзначыць слова, у якім усе склады прыкрыта-адкрытыя:

дуброва

любоў

дрыжыць

жыццём

нарзан

007 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя шыпячага да свісцячага:

водсвет

на дошцы
носьбіт
сшытак
у лодцы

008Адзначце слова, у якім ёсць падаўжэнне :

каменны
рассяваць
прыволле
беззямельны
вагонны

009Адзначце слова, у якім напісанне не супадае з вымаўленнем :

вавёрка
пералесак
марозны
дамашні
дождж

010Адзначыць слова, у якім прапушчана літар о:

стады..н
пі..нер
рады..
бі..лаг
і..наабмен

011Адзначце слова, у якім пры перакладзе на беларускую мову пішацца

апостраф:
прэьера
альянс
налью
щавель
портьера

012Адзначце слова, у якім прапушчана літара у:

пайсці да ..рача
ка..чук
пайшо..
рады..с
беларуска-..краінскі

013 Адзначце выпадак, у якім пішацца і :

- за..граць
- пера..маць
- без..менны
- супер..нфляцыя
- пад..шоў

014 Адзначце выпадак, у якім пішацца ь на месцы пропуску :

- сям..я
- голуб..
- кур..ер
- павіл..ён
- вясел..ле

015 Адзначыць, якой асіміляцыі ў беларускай мове няма:

- асіміляцыя па звонкаці
- асіміляцыя па глухасці
- асіміляцыя па цвёрдасці
- асіміляцыя па мяккасці
- асіміляцыя выбухнога да афрыкатыўнага

016 Адзначце лішняе:

- шчылінны гук
- губна-зубны гук
- губнагубны гук
- сярэднеязычны сярэднепаднябенны гук
- заднеязычны заднепаднябенны гук

017 Адзначце, у якім слове дж абазначае адзін гук :

- паджаць
- аджаць
- аджыць
- джала
- паджылкі

018 Адзначце слова, у якім літара з перадае гук с :

- разжаць
- французскі
- марозны
- зжыць
- збіць

019 Адзначце слова, у якім гук п знаходзіцца ў абсалютна моцнай пазіцыі :

пілот
паліца
плот
пот
копка

020 Адзначыць слова, у якім падкрэсленая літара напісана ў адпаведнасці з фанетычным прынцыпам арфаграфіі:

не еў
гарадскі
святло
ляснік
копка

12 варыянт

001 Адзначыць слова, у якім ёсць галосны сярэдняга раду:

дом
лес
дым
жыццё
воля

002 Адзначыць парны цвёрды гук:

[й]
[ч]
[дз]
[д]
[ў]

003 Адзначыць парны па звонкасці-глухасці гук:

[к]
[дз]
[р]
[ў]

[в]

004 Адзначыць слова, у якім толькі глухія зычныя:

талент
скокі
спецыяліст
сакрэт
пласт

005 Адзначыць слова, у якім ёсць пярэднязычны зубны гук:

мароз
бабка
моль
парог
морква

006 Адзначыць слова, у якім усе склады закрытыя:

лаўка
цяперашні
каўнер
крыло
развагі

007 Адзначыць слова, у якім ёсць асіміляцыя глухога да звонкага:

падпісчык
гalandскі
разжаць
носьбіт
дачны

008 Адзначце слова, у якім няма прыстаўнога зычнага :

..ачаняты
за..ушніцы
.урна
за..очны
за..астрыць

009 Адзначце слова, у якім напісанне супадае з вымаўленнем :

гарадскі
сшытак
медыкі
дамасед
раз

010 Адзначыць слова з арфаграфічнай памылкай:

ініцыятыва
район
феерычны
іерогліф
філалогія

011 Адзначце слова, у якім пры перакладзе на беларуску мову пішацца літара дз:

координата
двести
видеосалон
подписать
подвезти

012 Адзначце словы, дзе на месцы пропуску трэба пісаць літару я:

м..даль
г..ройскі
дал..гляд
св..главы
к..фір

013 Адзначце выпадак, у якім пішацца й :

аб..сці
пера..менаваць
аб..лгаць
не_стотны
за..скрыцца

014 Адзначце правільна напісанае слова :

аткласці
даследчык
студэнтскі
постны
казьба

015 Да адзінак фанетыкі не адносіцца:

гук
склад
графема
інтанацыя

сінтагма

016 Адзначце лішняя:

- еканне
- яканне
- аканне
- дзеканне
- цеканне

017 Адзначце, у якім слове дз абазначае адзін гук :

- падземны
- надзвычайны
- адзвоніць
- дзень
- падзываць

018 Адзначце слова, у якім дж абазначае два гукі :

- ураджай
- джала
- паджылкі
- адраджэнне
- дождж

019 Адзначце выпадак, у якім нішацца адно н :

- до..а
- па..а
- і..авацыя
- безыме..ы
- Ефрасі..я

020 Адзначце выпадак, у якім усе зычныя гукі знаходзяцца ў моцнай пазіцыі :

- дошка
- лістапад
- дарога
- цырк
- лістапад

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

Пералік практычных заняткаў

1 семестр

1. Уводзіны ў курс “Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія”
2. Фанетыка, яе прадмет і задачы.
3. Гукі беларускай мовы, прынцыпы іх класіфікацыі
4. Склад як адзінка фанетыкі
5. Націск і інтанацыя як суперсегментныя адзінкі фанетыкі
6. Законы сінтагматыкі і фанетычныя з’явы беларускай мовы
7. Фаналагічны аспект фанетыкі
8. Фаналагічная сістэма беларускай мовы
9. Арфаэпія, яе прадмет і задачы
10. Арфаэпічная норма і культура маўлення
11. Графіка, яе прадмет і задачы
12. Суадносіны паміж гукамі і літарамі
13. Арфаграфія, яе прадмет і задачы
14. Правілы правапісу

Формы контролю ведаў

1. Апытванні студэнтаў падчас практычных заняткаў
2. Правядзенне тэсціравання
3. Правядзенне пісьмовых правяральных работ

САМАСТОЙНАЯ КІРУЕМАЯ РАБОТА

1 семестр

Тэма “Графіка, яе прадмет і задачы” (2 гадзіны)

Самастойнае засваенне тэмы “Графіка, яе прадмет і задачы” ставіць на мэце вывучэнне асноўных паняццяў графікі як раздзела лінгвістыкі, гісторыі беларускай графікі, усведамленне алфавіта як асновы графікі, знаёмства з нялітарнымі сродкамі графікі.

Пытанні да самастойнай падрыхтоўкі:

1. Прадмет і задачы графікі.
2. Пісьмо. Віды пісьма.
3. Графічныя сродкі.
4. Кірыліца – аснова графікі ўсходнеславянскіх моў.

5. Фарміраванне графічнай сістэмы беларускай мовы.

Віды заданняў КСР з улікам модуляў складанасці па тэме “Графіка, яе прадмет і задачы”

а) заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні пазнавання:

1. Назваць літары, з якіх складаецца слова, акрэсліць іх гукавое значэнне. Параўнаць значэнне кожнай літары, узятай асобна і ў спалучэнні з іншымі літарамі ў слове.
2. Прачытаць тэкст, выявіць у ім літарныя і нялітарныя графічныя сродкі.
3. Сярод прапанаваных знайсці літары, якія маюць простыя і састаўныя назвы.
4. Прачытаць тэкст, выявіць літары, якія ўжываюцца толькі ў якасці радковых.
5. Знайсці ў прапанаваных словах дыграфы.
6. Паназіраць над абазначэннем мяккіх гукаў на пісьме.

Форма кантролю выканання заданняў – групавая.

б) заданні, якія фарміруюць кампетэнцыі на ўзроўні ўзнаўлення:

1. Раствлумачыць, што такое пісьмо, назваць віды пісьма.
2. Расказаць пра кірыліцу як аснову графікі ўсходнеславянскіх моў.
3. Узнавіць беларускі алфавіт.
4. Расказаць пра функцыі літар е, ё, ю, я, і.
5. Узнавіць звесткі з гісторыі беларускай графікі.

Форма кантролю выканання заданняў – групавая.

в) заданні, якія фарміруюць кампетэнцыі на ўзроўні прымянення атрыманых ведаў:

1. З якімі раздзелаў лінгвістыкі звязана графіка, устанавіць сувязь, растлумачыць.
2. Устанавіць прынцыповае адрозненне фанаграфічнага пісьма ад піктаграфічнага і ідэаграфічнага
3. Прааналізаваць беларускі алфавіт, параўнаць з алфавітам рускай мовы
4. Якое паходжанне знакаў для абазначэння ліку і матэматычных паняццяў (лічбы, знакі алгебраічных дзеянняў), што выкарыстоўваюцца ва ўсіх краінах свету незалежна ад прынятай пісьмовай сістэмы?
5. Даказаць перавагу літарна-гукавога пісьма над усімі іншымі графічнымі сістэмам

Форма кантролю выканання заданняў – індывідуальная.

Тэма “Склад як адзінка фанетыкі” (2 гадзіны)

Самастойнае засваенне тэмы “Склад як адзінка фанетыкі” ставіць на мэце вывучэнне асноўных тэорый складу, тыпаў складоў. Засваенне тэорыі стане базай для практычнага вылучэння складу, аналізу складоў.

Пытанні да самастойнай падрыхтоўкі:

1. Тэорыі склада: экспіраторная, санорная, тэорыя мускальнага напружання
2. Тыпы складоў: аднакампанентныя і шматкампанентныя, адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя
3. Структура беларускага склада
4. Тэарэтычныя асновы складападзелу

Віды заданняў КСР з улікам модуляў складанасці па тэме “Склад як адзінка фанетыкі”

а) заданні, якія фарміруюць веды па вучэбным матэрыяле на ўзроўні пазнавання:

1. Ахарактарызаваць узровень гучнасці гукаў у слове.
2. Знайсці пад’ёмы і спады гучнасці ў слове.
3. Знайсці гукавыя правалы.
4. Пабудаваць схемы складоў.
5. Паназіраць над пад’ёмамі і спадамі гучнасці ў вусным маўленні.
6. Выявіць паўзы паміж групамі гукаў у вусным маўленні.

Форма кантролю выканання заданняў – групавая.

б) заданні, якія фарміруюць кампетэнцыі на ўзроўні ўзнаўлення:

1. Расказаць пра тэорыі складу, правесці параўнанне.
2. Расказаць пра тыпы складоў.
3. Расказаць пра тэорыю ўзрастаючай гучнасці.
4. Расказаць пра складападзел паводле тэорыі ўзрастаючай гучнасці.

Форма кантролю выканання заданняў – групавая.

в) заданні, якія фарміруюць кампетэнцыі на ўзроўні прымянення атрыманых ведаў:

1. На якіх прынцыпах заснаваны тэорыі складоў?
2. Устанавіць прынцыповыя адрозненні паміж складападзелам і падзелам слоў для пераносу.
3. Прааналізаваць тэорыю складападзелу, устанавіць сувязь з фізіялогіяй.
4. Падзяліць словы на склады паводле тэорыі ўзрастаючай гучнасці.
5. Прааналізаваць схемы складоў.

Форма кантролю выканання заданняў – індывідуальная.

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

7. Выгонная, Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л.Ц.Выгонная. – Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.
8. Камароўскі, Я.М. Сучасная беларуская мова. Уводзіны. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Фразеаграфія / Я.М.Камароўскі [і інш.] – Мн.: Універсітэцкае, 1985. – 333 с.
9. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч.1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія /наук. рэд. А.А.Лукашанец. – Мн.: Беларуская навука, 2007. – 351 с.
10. Падлужны, А.І. Гукі беларускай мовы / А.І. Падлужны, В.М. Чэжман. – Мн.: Навука і тэхніка, 1973. – 262 с.
11. Сучасная беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфеміка. Словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс. Пунктуацыя / пад агульнай рэд. Л.М. Грыгор'евай. – Мн.: Вышэйшая школа, 2007. – 559 с.
12. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.І.Падлужнага. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 335 с.

Дадатковая

1. Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / Пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мн.: Народная асвета, 1997.
2. Бірыла М.В. Да пытання аб фарміраванні і важнейшых нормах беларускага літаратурнага вымаўлення // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1958. – № 3.
3. Вардомацкі Л.М. Особенности ударения существительных в русском, белорусском и украинском языках. – Мн.:Выш. шк., 1988. – 128 с.
4. Жураўскі А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – 36 с.
5. Куліковіч, У.І. Новае ў беларускай арфаграфіі: Правілы. Заданні. Тэсты. Слоўнік: вучэб. дапам. / У.І.Куліковіч. – Мн.: Новое знанне, 2009. –104 с.
6. Русак В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы. – Мн.: Беларуская навука, 2003. – 316 с.
7. Падлужны, А.І. Нарыс акустычнай фанетыкі беларускай мовы / А.І.Падлужны. Мн.: Навука і тэхніка, 1977.
8. Падлужны, А.І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы / А.І.Падлужны. – Мн.: Навука і тэхніка, 1969.
9. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. Мн.: Інтэрпрэсэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
10. Фанетыка слова ў беларускай мове / Л.Ц.Выгонная, А.І.Падлужны, П.В.Садоўскі [і інш.] – Мн.: Навука і тэхніка, 1983.

ПРАТАКОЛ УЗГАДНЕННЯ ВУЧЭБНАЙ ПРАГРАМЫ УВА

Назва дысцыпліны, з якой патрабуецца ўзгадненне	Назва кафедры	Прапановы аб зменах у змесце вучэбнай праграмы установі вышэйшай адукацыі па вучэбнай дысцыпліне	Рашэнне, прынятае кафедрай, якая распрацавала вучэбнай праграму (з указаннем даты і нумару пратакола)
Гісторыя беларускай літаратурнай мовы	Кафедра беларускай мовы	Падкрэсліць ўзаемадзеянне і ўзаемаўплывы розных катэгорый і з'яў беларускай мовы у розныя гістарычныя перыяды яе развіцця	Рэкамендаваць да зацвярджэння вучэбную праграму ў прадстаўленым варыянце. Пратакол № _____ ад “ _____ ” _____ 20 ____ г

ДАПАЎНЕННІ І ЗМЯНЕННІ ДА ВУЧЭБНАЙ ПРАГРАМЫ ПА
ВЫВУЧАЕМАЙ ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ
НА 22 / 23 ВУЧЭБНЫ ГОД

№ п/п	Дапаўненні і змяненні	Абгрунтаванне
	<p>Праграма прызначана таксама для студэнтаў спецыяльнасці 1-02 03 03 “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)” набору 2022 года (дзённая і завочная форма навучання)</p> <p>Змест праграмы ўзгоднены са зместам тыпавай вучэбнай праграмай, зацверджанай 25.02.2022 г., рэгістрацыйны № ТД-А. 637/тып.</p>	<p>Агульная і аўдыторная колькасць гадзін, форма справаздачнасці, кампетэнцыі ў вучэбных планах 2021 года (зацв. 10.07.2021. Рэг. № А 02-01-21 / УП) і вучэбных планах 2022 года (зацв. 17.05.2022 г. Рэг. № А 02-01-22/УП)</p> <p>Ідэнтычныя</p> <p>Тыпавая вучэбная праграма зацверджана пасля вучэбнай праграмы ўстанова вышэйшай адукацыі, якая складалася ў адпаведнасці з праектам.</p>

Вучэбная праграма перагледжана і адобрана на пасяджэнні кафедры беларускай мовы (пракакол № _____ ад _____ 202_ г.)

Загладчык кафедры беларускай мовы
к.ф.н., дацэнт

А. М. Воінава

ЗАЦВЯРДЖАЮ
Дэкан філалагічнага факультэта
ГДУ імя Ф.Скарыны
к.ф.н., дацэнт

А. М. Палуян